

Untitled

Azerbaycan Türk Edebiyatına Genel Bakış

Türk edebiyatlarının, büyük tarihe ve geleneklere sahip bir kolunu da Azerbaycan Edebiyatı oluşturmaktadır. Azerbaycan Edebiyatı'nın tarihi, onu yaratan halkın tarihî gibi eski ve zenginlidir. Azerbaycan Türklerinin bin yıllık tarihleri boyunca geçtikleri mücadelelerle dolu hayat yolu, yaşadıkları sevinçli ve kederli dönemler, elde ettikleri bilgi ve tecrübeler, inandıkları manevî ve ahlâkî kanaatler tüm yönleri ile bu edebiyatta yansımıştır. Son derece elverişli coğrafî mevkide, Asya ile Avrupa'nın kapısında yerleşen, tabiatının güzelliği, topraklarının verimliliği, doğal kaynaklarının zenginliği ile seçilen Azerbaycan, zaman zaman kanlı savaflara sahne olmuş, muhtelif zümre ve kavimler bu ülkenin topraklarından geçmiştir. Bu, bir taraftan Azerbaycan'ın kültür servetlerine acımasız darbeler indirmiş, binlerce edebiyat ve medeniyet abidesinin ebediyen mahvına neden olmuştur, öbür taraftan ise, farklı dillerde konuşan, farklı dinlere inanan, farklı kültür geleneklerine sahip olan muhtelif toplulukların Azerbaycan'da olması, bu eski Türk yurdunun özgün ve tekrarsız bir edebiyat oluşturmaya imkan sağlamıştır. Azerbaycan tarihinin, özellikle de kültür tarihinin en eski dönemleri hala yeterince bilinmese de, burada zengin kültür katlarının, hem de birbirini etkileyen, birbirinin gelişmesine neden olan kültür katlarının varlığı kuşkusuzdur. Farklı dillerde eser veren, farklı kültürlerin etkisini taşıyan Azerbaycan Edebiyatının bin yıllık tarihî de bu kültür katlarının genişliği ve zenginliği hakkında fikir vermektedir. Şimdiki Azerbaycan topraklarındaki ilk siyasi kurum-Manna Devleti, üç bin yıl önce kurulmuştu. Tarihî kaynaklar, Urartu ve Asuri devletleri ile bazen barış, bazen de savaş şartlarında yaşayan Mannalıların, ekonomi ve kültür açısından zamanın gelişmiş halklarından birisi oldukları hakkında bilgi verirler. Mannalılardan kalmış bazı kültür abideleri de bu fikri doğrulamaktadır. Kuşkusuz, Mannalıları yahut, daha sonra MÖ. VII yy. Azerbaycan'da devlet kurmuş Midiyalıları, çağdaş Azerbaycan Türklerinin öncedatları saymak ilmi ve tarihî açıdan doğru değildir. Burada önemli olan, Azerbaycan'ın en eski dönemlerden beri dünyanın kültür merkezlerinden biri olarak öne çıkmasıdır. Bu gelenek ülkenin bütün tarihî boyunca devam ettirilmiştir.

Halk Edebiyatı

Diğer dünya halkları gibi Azerbaycan Türklerinin de yazılı edebiyatlarının temelinde şifahî edebiyat, yahut halk edebiyatı vardır. Gerek dil, gerekse konu açısından yabancı etkilerden her zaman uzak kalmış olan halk edebiyatı, onu

Untitled

ya-ratan, muhafaza eden ve gelecek nesillere ulaştıran milletin iç dünyasını, hayata bakışını, yaşam fel-sefesini herhangi bir yazılı kaynaktan daha sağlıklı yansıtır. Diğer taraftan, halk edebiyatındaki mi-toloji unsurları, rumuzlar, tarihî olaylarla çağ-rışımlar, onların en eski dönemlerin yadigârı ol-duklarını, halkın hafızasında bin yıllar boyu yaşayarak günümüze ulaştıklarını göstermektedir. Azerbaycan Halk Edebiyatı şekil ve tür açı-sından çok zengindir. Burada, bir satırlık, ama bir satırında büyük manalar taşıyan atasözlerinden, büyük hacimli destanlara kadar, halk ya-raticılığının en farklı örnekleri vardır. Uzun asırlar boyu derlenip toplanmadığından, araştırıcı, in-celemeci nazarlarından uzak kaldığından, halk edebiyatı numunelerinin büyük bir kısmı unu-tulmuştur. Derlenenler, kitap şeklinde ya-yımlananlar, alimlerce incelenenler, belki de halkın yarattıklarının binde biridir. Ama deryada damla gibi görünen bu binde bir de, halkın hayatım tüm ayrıntıları ile, tüm renkleri ile anlatmaya yeterlidir.

Halk yaratıcılığımızın en eski türlerinden biri Emek, yahut Zahmet nağmeleridir. Her halkın şifahî edebiyatında tesadüf olunabilen bu nağ-meler, insanın söylediği ilk şiir, bestelediği ilk şarkı olarak adlandırılabilir. Halk edebiyatının diğer ör-nekleri, özellikle de bayatılar (maniler) ve aşık ya-raticılığı ile mukayesede zahmet nağmeleri edebî yönden basit gözükür. Ama bu basitliğin ar-kasından ilkinlik, en eskilik durmaktadır.

Emek nağmelerinin Azerbaycan Halk Ede-biyatında en çok yayılmış türleri Holavarlar ve Sa-yacı sözlerdir.

Azerbaycan folklörcülerinin bir kısmının fik-rine göre "holavar" terimi "Ho"-hayvan ve "var" -yani "git" sözlerinin birleşmesinden türemiştir. Bu manada holavar, hayvanı işe çalışmaya çağırın nağmelerdir. Prof. Dr. Azad Nebiyev ise bu me-seleye farklı bakmaktadır. Onun fikrine göre, "Çin, Hind ve İskandinav halklarının folklöründeki "ho", mukaddes öküz (inek) toteminin adı ol-muştur. Türk halklarının -Azerbaycan, Özbek, Uygur vb. folklorundaki merasim nağmelerinin ek-seriyetinde "ho"lar, mukaddes varlık, mutluluk simgesi gibi terennüm olunur. "Holavar" mu-kaddes varlık hakkında mahni manasını taşır." Emek nağmelerinin geniş yayılmış nu-munelerinden olan Sayacı sözleri ise, göçebe ha-yatının başka bir alanı ile, koyunculukla ilgilidir. Sayacı sözlerinin menşei hakkında da farklı mülâhazalar mevcuttur. Bu folklor türünün halk arasında yayılmış örneklerini ilk defa derleyerek yayımlayan Feridunbey Köçerli, (1863-1920) sayacı sözünün Fars dilinde ki "saye", yani "kölge" sö-zünden alındığına ihtimal verir. Fars dilinde bu sözün mecazî manası "himaye etmek", "sa-vunmaktır". Fars dilinden Azerbaycan Türkçesine de geçen "saye" sözü

Untitled

Kafkasya Türkleri arasında "bolluk", "bereket" vb. manalarda kullanılmaktadır. Buradan da "sayacı sözlerinin", yahut "sayacıların" halk arasında "bolluk getiren", "bereket getiren" vs. anlamlarında kullanıldığı anlaşılıyor. Sayacılar da aşıklar ve dervişler gibi halk arasında gezerek dolaşır ve kendi şarkılarını söylerdi. Sayacı sözleri orjinal müracaatlarla başlar:

Salammelik, say beyler,
Bir birinden yey beyler,
Saya geldi, gördünüz?
Salam verdi, aldınız?
Alın tepel qoç quzu
Sayacıya verdiniz?
Sefa olsun yurdunuz,
Ulumasın qurdunuz.
Ac getsin avanınız,
Tox gelsin çobanınız.

Bunun ardınca sayacı, ev hayvanlarını, özellikle de koyunu vasfeder, ondan bolluk ve bereket simgesi gibi söz açar:

Qoyunlu evler gördüm, Qurulu yaya benzer.
Qoyunsuz evler gördüm,
Qurumuş çaya benzer.
Qoyun var kere gezer,
Qoyun var küre gezer,
Geder dağları gezer,
Geler evleri bezer.

Azerbaycan folkloru bir insanın doğuşundan, mezara konulmasına kadar, hayatının tüm aşamalarını yansıtır. Bu açıdan folklor örnekleri, halk edebiyatı numuneleri çok konulu ve çok çeşitlidir. Emek nağmeleri insanı çalışma anında, iş sürecinde tasvir ediyorsa, merasim nağmeleri de, onun şenliklerini ve törenlerini, çocuk folkloru aile ocuk sevgisi ile ilgili duygularını, tapmacalar

135

(bilmeceler) aklını, zekasını nasıl geliştirdiğini, ata-sözleri geçmiş nesillerin ilim ve idraklerinin tecrübesinden hangi yollarla behrelendiğini, efsane ve esatirler tarihe, düne bağlılığını, latifeler, dünyayı, olayları gülerек anlamak arzusunu vs. açık-lamaktadırlar.

Kuşkusuz, halk arasında en fazla popüler olan merasim nağmeleri de Azerbaycan şifahi edebiyatının en eski örnekleri sırasındadır. Belli bir alanda çalışan meslek

Untitled

adamlarının emek nağ-melerinden farklı olarak merasim nağmeleri her evde, her ailede bilinir, tanınır. Çünkü bu nağ-meler her Azeri Türkünün kutladığı bayramlarla, katıldığı törenlerle ilgilidir. Ecdadlarımızın arzu ve umutları, kaygı ve beklentileri, aynı zamanda on-ların dünyayı anlamak isteği bu nağmelerde ak-seder, Folklor uzmanları Azerbaycan Türkleri arasında yayılmış halk merasim nağmelerini ikiye ayırırlar. Bunların bir kısmını, mevsim merasimleri ile bağlı nağmeler, ikinci kısmını ise maişet me-rasimleri ile bağlı nağmeler oluşturmaktadır.

Yeni gün anlamına gelen Nevruz, eski Azer-baycanlıların tasavvurunda, dünyanın yenileşmesi, doğanın tazelenmesi, kışın sıkıntılarında sonra ta-biatın yeniden canlanması olarak anlaşılıyordu. Nevruzla ilgili imevsim nağmelerinde, bu halk bayramının getirdiği iyimserlik hissi, hayata, ge-leceğe güven duygusu önemli yer tutmaktadır:

Novruz, Novruz bahara, Güller, güller bahara, Novruz gelir, yaz gelir,
Neğme gelir, saz gelir. Bağçamızda gül olsun, Gül olsun, bülbül olsun. Bağçalarda gül olsun, Gül üste bülbül olsun.

Mevsim nağmeleri içerisinde eskiden beri Azerbaycan Türkleri arasında çok yayılmış, Xıdır ve Qodu-Qodu merasimleri ile ilgili olarak ya-ratılmış nağmelere de sık şekilde tesadüf olun-maktadır. Xıdır, Xıdır Nebi, yahut Xıdır İlyas hak-kındaki nağmelerde yeşillik, bar-bahar ve bereket arzusu, gıda ve ruzi isteği esas yer tutar. Ebedî hayat simgesi olan Xıdır, zor duruma düşenlerin, darda kalanların kurtarıcısı ve yolgöstereni gibi takdim olunur.

"Xanım ayağa dursana,
Yük dibine varsana,
Boşqabı doldursana,
Xızırı yola salsana."

Maişet merasimi folkloru vasfı-haller, ağılar, nişan ve toy nağmeleri vs.den oluşmaktadır.

Vasfı-haller kuruluş açısından bayatıları ha tırlatmaktadır. Adından da anlaşıldığı gibi, burada halin vasfı, durumun açıklanması esastır. Vasfı- hallar daha çok genç kızlar ve kadınlar arasında yayılmıştı. Nevruz bayramı arefesinde, gelen yeni yılın nasıl olacağı, kimin ne beklediği vs. hakkında vasfı-hallar vasıtası ile fal açılarak bilgiler alınırdı. Azerbaycan folklorunun ilk tetkikçilerinden yazar Yusuf Vezir Çemenzemimli bu merasimi şöyle tas vir eder: "Xalqımız arasında Novruz bayramına bir ay qalmışdan başlayaraq çərşenbe axşamı vasfı-hal salmag kimi bir adet vardı. Qadın ve qızlar top- lanaraq bir badya su qoyar ve hereden bir nişan

Untitled

alaraq suya salardılar. Badya başında oturan qadın tesadüfen eline keçen nişanı sudan çıxarıb bir vasfı-hal söyler, bu qayda ile fala saxardılar. De meli, nişan verenin üreyinde bir niyyet olar ve niy- yetinin baş vereceyini ve ya vermeyeceyini söy leyen vasf-haldan duyardı". Mesela birini seven kız için, böyle bir vasfı-halın okunması uğur ala meti idi:

Oturmuşdum sekide,
Üreyim seksekide,
Yardan üç alma geldi,

Bir qızıl nelbekide. Ağılar da halk edebiyatının en eski ve etkili ör-neklerindendir. Tarihî kaynaklardan da belli ol-duğu gibi, eski Azerbaycanda yuğ olarak adlanan merasim mevcut idi. Ölen kahramanlar için yuğ-lama merasimi yapılırdı. Bu merasimde yuğçular ölen kahramanın sıfatlarını anlatırlardı. Yuğ ve yuğçu sözü Azerbaycan Türkçesinde değışikliğe uğrayarak ağı ve ağıcı şeklini almıştır. Halk ede-biyatındaki ağılara hem nesir, hem de şiir şe-killerinde tesadüf etmek mümkündür. Nesirle olan ağılarda daha çok ölen adamın keyfiyetleri an-latılır, bayanlardan oluşan kısa şiirlerle söylenen ağılarda ise bu ölümün doğurduğu ıstırablar, onun yakınlarına, çocuklarına etkisi vs. tasvir edilir.

Azerbaycan ağıları onu yaratan halkın, özel-likle de Azerbaycan kadınlarının iç dünyası, on-ların kardeş, er, evlat ve ana-baba sevgisi hakkında açık fikir verir. Hacim açısından küçüklüğüne rağ-men, her ağı insan hislerinin, insan duygularının derinliğini ve sonsuzluğunu açığa çıkararak dolgun bir eserdir:

Bostanda tağım ağlar,
Basma, yarpağım ağlar. Ne qeder sağam, ağlaram, Ölsəm torpağım ağlar.

Keder ve derd üzerinde köklenmiş ağılardan farklı olarak nişan ve toy nağmeleri şenliğı, şuh-luğu, esprili havası ve oynaklığı ile seçilir. Azer-baycan halk edebiyatında nişan ve toyun bütün aşamaları ile bağlı şiirler, nağmeler mevcuttur. Bunların arasmda, elçilerin gelmesi, nişan ge-tirilmesi, gelinin eline kına yakılması, gelinin oğlan evine getirilmesi, gelinin ve damadın tarifi vs. mer-haleleri ve onlarla ilgili nağmeleri hatırlatmak mümkündür. Aynı zamanda bu nağmeler hal mi-zahının, alaycılığının tüm inceliklerini yansıtır. Me-sela, elçilik yahut nişan için gelen oğlan tarafının nezaketli davranışları, onlarm okudukları nağ-melerden de bilinir:

Quda, gelmişikbiz size,
Hörmət ediniz bize,
Bu gün qızımız sizdedir,
Sabah aparırıq bize.

Untitled

Kızın ata anasının rızası alındıktan ve toy me-rasimi gerçekleştikten sonra ise, onların oku-dukları nağmelerin tonu ve mazmunu tamamen değişir:

Verdim bir dana, Aldım bir sona,

Ay kız anası, Qalyana-yana

Yeni yuvasma -sevdiği oğlanın evine- getirilen geline müracaatla okunan nağmeler ise inceliği, sa-mimiliği, ile seçilir:

Anam, bacım kız gelin, El-ayağı düz gelin.

Yeddi oğul isterem,

Birce dene kız, gelin.

Toy merasimi sona erer, yeni aile kurulur, genç ata-ananın ilk çocuğu dünyaya gelir. Çocuk folklorunda, baba-ananın çocuklarının sağlam ve mutlu büyümeleri ile bağlı arzuları var; çocukları eğitmek, onların akimi, zekasını geliştirmek, ni-teliklerini inkişaf ettirmek için zaman zaman halk bilgilerine, halk tecrübesine dayanarak ortaya ko-nulan oyunlar ve nağmeler, bilmece ve ya-nıltmacalar da var. Analık sevgisini, evlat me-hebbetini ifade eden laylalar ve okşamalar Azerbaycan çocuk folklorunun en yaygın nu-munelerindedir. Bu beşik nağmeleri en munis, derunî hislerin ifadesidir.

Laylalar ve okşamalarla birlikte, Azerbaycan çocuk folklorunda, arzulamalar, beslemeler, naz-lamalar, azizlemeler, eğlendirmeler vs. gibi çocuk hayatı ve ana-çocuk münasebetleri ile ilgili diğer numuneler de mevcuttur.

Mesela, beşikte yatan küçük oğlunu- yahut kızını okşayan ana onun ni-şanı, düğünü vs. ile ilgili nağmeler okur:

Elinde var def,

Üstüde sedef,

Kırmızı köynek,

Geler kızımçün.

Küçük yaşı çocuklar arasındaki oyunlarla il-gili folklor numunelerinin çeşidi de Azerbaycan halk edebiyatında oldukça geniştir. Buraya sa-namalar, düzgüler, acıtmalar, çatdırmalar, ba-hişleşmeler vs. dahildir.

Sanamlalar ve düzgüler çocukların ha-fızalarını geliştirdiği gibi, dilin zenginliklerini açık-layan yanıltmacalar da, onların konuşma ka-' biliyetlerinin gelişmesinde önemli rol oynar. Biri birine benzer, ama farklı manalara sahip sözlerden oluşan yanıltmaçlar, aynı zamanda halk ede-biyatında dil unsurlarının ne kadar başarılı bir şe-kilde kullanıldığı hakkında fikir verir: "Getdim gördüm bir dere de bir berber bir berberi ber ber beğirdir. Dedim, a berber bu berberi niye ber ber beğirdirsen? Dedi bu berber ber ber beğiresi ber-berdir". Ve yahut: "Bu mis ne

Untitled

pis mis imiş, Bu mis Kaşan misiymiş" gibi yanılmaçlar, yalnız çocuk konuşmasının gelişmesinde, onların düzgün te-laffuz kurallarını öğrenmelerinde değil, aynı zamanda çocuklarda bir humor hissini oluşmasında da önem taşımaktadır. Türk halkları arasında bilmece, tapışmak, cummak vs. adlar altında tanınan tapmacalar da Azerbaycan Halk Edebiyatının, özellikle de Azer-baycan çocuk folklorunun geleneksel ve yaygın şe-killlerinden biridir. Tapmacalar halk hayatının hemen tüm alanlarını ihata eder. Kla*** Azer-baycan şiirlerindeki muamma ve loğaz, aşık ede-biyatındaki bağlama ve gıfubend gibi şiir şe-killerin meydana çıkmasına halk edebiyatındaki tapmacaların da büyük bir etkisi olmuştur. Azerbaycan Halk Edebiyatının mühim bir kıs-ırımı ata sözleri ve darbi-meseller oluşturmaktadır. Halkın tarihî tecrübesini aksettiren ata sözlerimiz, diğer Türk boylarının ata sözlerinden fazla farklı değildir. Bu da yalnız soyumuzun ve dilimizin değil, tarihî bilgi ve tecrübelerimizin de aynı ol-duğunun bir işaretidir. Türk millî kültürünün muhteşem numunelerinden olan "Kitab-ı Dede Korkut" destanlarının ata sözleri ile açılması, halkın bu zeka ve idrak numunelerine her zaman büyük önem verdiğini göstermektedir. Nesîmî, Fuzûlî, Vakıf vs. gibi orta çağ Azerbaycan şa-irlerinin eserlerinde de bol bol işlenen ata sözleri, yalnız asırlar boyu smavdan geçirdikleri ger-çeklerin değil, hem de onun tarihinin, manevî-ahlâkî kanaatlarının ifadesidir. Azerbaycan atalar sözlerinin toplanmasına ve tetkikine XIX. yy.'m ikinci yarısından sonra başlanmıştır. Bütün ha-yatını bu zengin halk hazinesinin yazıya alın-masına vermiş folklor uzmanı Ebülkasım Hü-seynzade'nin tahminen yetmiş yıl zarfında on binden fazla atalar sözleri toplaması Azerbaycan Halk Edebiyatının diğer alanlarda olduğu gibi bu sahada da zenginliğini, verimliliğini gös-termektedir. Azerbaycan atalar sözlerinin büyük ekseriyeti manzumdur. Dahilî kafiyelerden ibaret ata sözleri ile bir sırada iki, bazen dört mısradan oluşan ata sözlerine rastlamak mümkündür. Diğer halkların edebiyatlarında olduğu gibi Azerbaycan Türklerinin halk edebiyatında da şiir ve nesir türleri birlikte kullanılmıştır. Ancak şiir türleri daha fazladır. Sözlü edebiyatın bu türleri içerisinde en yaygın olanı bayatılar (maniler)dir.

Azerbaycan folklorcuları arasında bayatıların menşei ile ilgili farklı fikirler mevcuttur. Tet-kikatçıların büyük ekseriyeti bu popüler halk ede-biyatı türünü Bayat adlı Türk boyunun adı ile ilgili göstermektedirler. Bayatlar eskiden beri Kuzey Azerbaycan sınırları içerisinde yaşamaktadırlar ve bazı rivayetlere göre Türk dünyasının büyük söz ustası Fuzûlî de bu boydandır. Bayatların "kadim", "eski" manalarını bildiren "boyat" sö-zünden türediğini ve bununla da bu poetik türün en

Untitled

eski zamanlardan beri halkın manevî hayatına dahil olduğunu savunan edebiyatçılar da vardır.

Bayatı halk edebiyatından yazılı edebiyata da geçmiştir. XVI. yy. Azerbaycan kla*** şiirinin ta-nınmış temsilcilerinden birisi olan Şah İsmayıl Hatai aynı zamanda güzel, düşündürücü bayatılar şairidir. XVII. yy. Azerbaycan şairlerinden Me-hemmed Emani'nin de kendi yaratıcılığında ba-yatıya önem verdiği bilinmektedir. Azerbaycan halk edebiyatında müellifli bayatıların en olgun us-tası ise, XVII. yy. da yaşamış Sarı Aşık olmuştur. Şiirlerinin birinde "Külli Qarabağın abi-heyatı, Nermü nazit bayatıdır, bayatı" diyen XVIII. yy. büyük Azerbaycan şairi Molla Penah Vaqif, ba-yatıdan bir güzellik, incelik ve olgunluk simgesi gibi söz ediyordu.

Bayatılar da diğer halk edebiyatı örnekleri, özellikle de atalar sözleri gibi halkın tarihini, bu ta-rihin önemli olaylarını yaşatmaktadır. Mesela,

Apardı tatar meni,

Qul edib satar meni,

Yarım vefalı olsa, Axtarıb tapar meni

bayatısı hiç şübhesiz ki, Azerbaycan'ın Mogol-taraların yönetimi altına geçtiği XII-XIV yy. ese-ridir.

Azerbaycan folklorunun başka bir şiir türü-halk mahnıları, mu***i ile bedii sözün bir-leşmesinden türemiştir. Onlar sevgi ve kah-ramanlık mahnıları olarak iki kısma ay-rılmaktadırlar. Sevgi mahnıları derin ve ince lirizmi, hislerin samimiliği ve kıvraklığı ile seçilir. Kahramanlık mahnılarında ise adından da an-laşıldığı gibi, mücadele, savaş, haksızlıklara karşı barışmazlık ahvali-ruhiyyesi öne çıkarılmaktadır. Sevgi konulu halk mahnılarının bazıları diyalog-deyişme şeklindedir. Halk mahnıları popülerlik açısından atalar sözleri ve bayatılarla aynı se-viyededir.

Buraya kadar üzerinde durduğumuz Azer-baycan halk edebiyatının lirik türleridir. Şiirle bir-likte epik tür, yahut nesir de, bu edebiyatta yay-gındır. Nağıllar, destanlar, qaravelliler, rivayetler, efsaneler, esatirler, latifeler vs. millî folklordaki nesir türlerini oluşturmaktadırlar.

Her Azerbaycan Türkü, çocuk yaşlarından başlayarak Azerbaycan nağıllarının çekici ve sihirli dünyasının içine girer, bu dünya ile büyür. Azer-baycan nağıllarında onu yaratan ve yaşatan halkın millî özellikleri, gelenek ve görenekleri, örf ve âdetleri, geçimi dünya görüşü, insanlarla mü-nasebeti, manevî özgürlük uğrunda mücadelesi ön plana çıkar. Azerbaycan nağılları, zaman zaman yazılı edebiyatın faydalandığı zengin kay-naklardan biri olmuştur. XII. asrın büyük

Untitled

Azer-baycan şairi Nizami Gencevi'den başlayarak Azer-baycan Edebiyatının bütün büyük simaları kendi yaratıcılıklarında nağillara sık sık müracaat etmiş, nağillardan aldıkları konularda, yeni devirle, yeni meselelerle sesleşen eserler yazmışlardır. Bu açıdan millî folklorun diğer türleri ile mukayesede nağilla daha büyük bir çapta yazılı edebiyatın mal-zemesini oluşturmuşlardır.

Nağil toplayıcıları ve araştırmacıları, dünya folk-lorunun da tecrübesine dayanarak Azerbaycan na-ğillerini muhtelif, yönlerden tasnif etmişlerdir. Me-sela, bu sahanın ilk araştırmacılarından biri olan yazar Yusuf Vezir Çemenzeminli nağillarımızı üç gruba ayırmıştır: eski tasavvur ve ayinlerle ilgili nağillar; tarihî nağillar ve çocuk nağilları. Çağdaş folklorcular ise derlenmiş ve araştırılmış daha fazla nağil örneklerini göz önünde tutarak Azerbaycan nağillerinin konu açısından daha geniş tasnifini

138

vermişlerdir. Buraya hayvanlar hakkında nağüller, sihirli nağillar, tarihî nağillar, aile-geçimle ilgili na-ğillar ve satirik (mizahi) nağillar dahildirler.

Hayvanlar hakkındaki nağillar mana açı-sından daha evvelce sözü edilen sayacı sözlerine benzer. Bu nağillarda halkın tarihî gelişme mer-halelerinde totem olarak kabul ettiği, bu veya başka açıdan kutsallaştırdığı hayvanlarla il-gilidirler. Mesela, Azerbaycan'da yılanın bir totem olarak alındığı çok sayıda nağillar vardır. Diğer ta-raftan, Azerbaycan'da yılan pirlерinin, yılan ta-pmaklarının varlığı da bilinmektedir. Tarihçiler bunu Azerbaycan'ın en eski nüfusunun, özellikle de Midiyalılarm yılanla tapınması ile ilişkili gös-termektedirler. Diğer taraftan, yılan dünya folk-lorunda idrak, zekâ simgesi olarak alınmıştır. Bu, yılanla ilgili Azerbaycan nağillerinde da gö-zükmetedir. Mesela, "Ovçu Pirim" nağilmda yılan Ovçu Pirim'in ağzına tükürür ve bundan sonra Pirim tüm hayvanların dilini anlar. Azer-baycan nağillerinde yılanla birlikte canavar, horoz, it, öküz, inek vb. hayvanlar da totem olarak geç-mişlerdir.

Sihirli nağillar da ortaya çıkış açısından eski nağillardandır. Bu nağillarda insanın mitolojik var-lıklara, doğanın dağıtıcı kuvvetlerine karşı mü-cadelesi yer alır. Adından da anlaşıldığı gibi, Azer-baycan sihirli nağillerinde kahramanlar sihir, cadı, efsun ve mitolojik yardımcılarının sayesinde dev-ler, ejderhalar, periler, cadıkarılar, tılsımlar vs. ile mücadele ediyorlar. Bu nağillardaki hadiseler, ekser hallerde, zulmet dünyasında, yerin altında, periler ve devler ülkesinde ve diğer fantastik mekânlarda geçer. Sihirli nağillar tüm fantastik sü-süne rağmen aslında halkın sevmediği, ba-rışmadığı kuvvetlere karşı mücadele ruhundan ve isteğinden kaynaklanırlar.

Untitled

Tarihî nağıllar ise, adından da anlaşıldığı gibi, Azerbaycan tarihinin ayrı ayrı olayları, şahsiyetleri yahut da faaliyetleri, bu ülke ile ilgili olmuş in-sanların hayatı ile ilgilidir. Azerbaycanda İskender, Dara Şah Abbas ve başka tarihî şahsiyetler hak-kında nağıllarm varlığı bu folklor türünün yalnız halk fantazisine değil, aynı zamanda tarihî ger-çekliklere dayandığını göstermektedir.

Maişeti nağıllar konusu nağıllarm daha büyük bir bölümünü oluşturur. Bu nağıllarm konusu, gündelik hayattan gerçek mücadeleden alınmıştır. Maişet nağıllarının esas kahramanları halkın ara-sından çıkmış adamlardır. Çoban, nöker, işçi, köylü vb. meslek adamlarından oluşan bu kah-ramanlar maişet nağıllarında bir kural olarak, na-ğılın başlangıcında zayıf, kuvvetsiz, zavallı adamlar gibi tasvir olunurlar. Ama içerisine girdikleri hayat şartları, farklı olaylar onları sanki yeniden yetiştirir. Onlar hem aklî, hem de fizikî açıdan kuv-vetlenir, karşılarına çıkan zorlukları başarı ile ge-çerek nağılın sonunda ülke yöneten bir padişah, akıllı bir vekil, adaleti ile tanınan yönetici se-viyesine yükselirler. Esas kahramanlar Keçel, Koşa vb. olan satirik (mizahî) nağıllarda ise, halk gülüş yolu ile kendi düşmanlarına karşı mücadele verir. Bu nağıllarm kahramanları en zor durumlardan, akılları, ha-zırcevaplılıkları ile kurtulabilirler; özlerinden kat kat kuvvetli düşmanı akim, sözün kudreti ile ye-nerler.

Yüzyıllar boyu, halkın yediden yetmiş her temsilcisi için hayat mektebi olmuş nağıllarm, Azerbaycan folklorunda kendi gelenekleri, üslûp özellikleri meydana gelmiştir. Her bir nağıl peşrev yahut nağılbaşı ile başlayıp, nağılsonu ile biter. Na-ğılbaşılar diğer dünya halklarının nağıllarının da esas üslubî özelliklerindedir. Ama Türk na-ğıllarının (Azerbaycan, Özbek, Türkmen vs.) baş-langıcındaki nağübaşlarm özelliği ve farkı, onların kural olarak humoristik karakterde olmasındadır. Diğer taraftan, nağılbaşı nağılın mazmunu, konusu ile bağlı kalmaz. Mesela, "Hamam hamam içinde, xelbir saman içinde, deve delleklik eyler, köhne hamam içinde. Hamamcının tası yox, baltacının bal tası yox, Orda bir tazı gördüm, onon da xaltası yox. Qarışqa şıllaq atdı devenin budu batdı, milçek mindim çay keçdim, yabaynan dovğa içdim, heç bele yalan görmemişdim" vs.

Azerbaycan Halk Edebiyatında efsaneler, esa-tirler ve rivayetlerin de çok sayıda örnekleri vardır. Hayvanlar, kuşlar, yer adları, kaleler, boy halk, nesil, totem adları, sema cisimlerinin adları, tarihî olaylar ve şahsiyetler, dinî unsurlar yanında, Azer-baycan efsanelerinin her birisinde halkın fikir ve amaçları, onun geçmişini anlamak ve geleceği bilmekle ilgili istek ve çabaları esas yeri tutar. Azerbaycan efsane ve esatirlerinin halk arasında toplanmasına yirminci yüzyılın başlarmda baş-lanmıştır. Arif Acalov'un esatirler, Sednik Pir-sultan'm ise efsanelerle ilgili

Untitled

toplama ve der-lemeleri, tetkik ve değerlendirmeleri bu folklor türlerinin de Azerbaycan halk edebiyatındaki yay-gınlığını, farklı örneklere malik olduğunu ortaya koymuştur.

Azerbaycan epik folklorunun halk arasında popüler olan türlerinden biri de latifelerdir. La-tifeler aynı zamanda Türk folklorunun konu ve kahraman açısından ortak türüdür. Türk halk-larının ortak bir gülüş, mizah kahramanı var. O, 139

farklı Türk boyları arasında Molla Nesreddin, Nas-rettin Hoca, Nesreddin Efendi, Hoca Nasır Efendi vs. adlarıyla tanınan ve anılan büyük mizah us-tasıdır. Azerbaycan folklorunda Molla Nesreddin gibi tanınan bu idrakli insanla ilgili yüzlerle latife yazıya alınmıştır. Molla Nesreddin sevinç an-larında da, keder dakikalarında, toyda da, yasta da her zaman halkın yanında olan, her zaman ona destek veren, maceraları ile onu güldürerek dü-şündüren ve düşündürerek güldüren büyük bir ustadır. Ama, Molla Nesreddin Azerbaycan latifelerinin yegâne kahramanı değildir. Behlül Da-nende, Aptal Kasım gibi gülüş ustalarının da çok sayıda latifeleri yazıya alınmış ve halk arasında ya-yılmıştır. Ayrıca, Azerbaycan'da her bölgenin kendi mizah kahramanları olmuştur ve onların ge-lenekleri şimdi de yaşamaktadır.

Diğer halkların sözlü edebiyatlarında olduğu gibi, Azerbaycan Halk Edebiyatında da bu ede-biyatın zirvesini destanlar oluşturmaktadırlar. Des-tanlar Azerbaycan folklorunun halk arasında yay-gın ve hacim açısından büyük türlerinden biridir. Destan kelimesi Azerbaycan Edebiyatında bin yıl-lar boyu kullanılmıştır. Bilindiği gibi, Nizami Gen-cevide "Hamseye" dahil olan eserlerini "destanlar" olarak adlandırmıştır. Azerbaycan destanları hem şiir, hem de nesrin unsurlarını taşımaktadır. Başka sözle söyleyecek olursak, destanlarda nesr ve nazm parçalan birbirini takip eder; fikir ve mana açısından birbirini tamamlar. Destanm nesr par-çaları olayları, durumları anlatırken, şiir parçaları daha fazla kahramanların lirik his ve dü-şüncelerinden, onların heyecan ve ıstıraplarından söz açarlar. Asırlardan beri malum olan, halk arasmda geniş alanlara yayılmış, derlenmiş Azerbaycan des-tanları halk edebiyatı ile ilgili tetkiklerde kah-ramanlık ve sevgi destanları olarak tasnif edil-miştir. Bu destanların arasındaki farklar da her şeyden önce onların adlarında kendini gösterir. Halkın farklı tarihî dönemlerde kendi bağımsızlığı, egemenliği, insan hakları, toprağının ve yurdunun, kadının ve akrabalarının hür yaşamı için verdiği mücadeleler esasen kahramanlık destanlarına yan-sımıştır. Bundan farklı olarak sevgi destanları daha fazla aşk romanlarını hatırlatmaktadırlar. Bu des-tanlarda sevgilisine kavuşmak için

Untitled

mücadeleye başlayan genç aşğın ıstırapları, sevgi yolunda kar-şılaştığı zorluklar, verdiği savaşlar vs. esas konuyu oluşturmaktadır. Ancak, kahramanlık des-tanlarında sevgi sahnelerinin, bunun aksine olarak sevgi destanlarında kahramanlık ve savaş sah-nelerinin olması da doğaldır. Destan diğer halk edebiyatı türlerinden farklı olarak hayatı daha geniş boyutlarda, daha çeşitli ölçülerde ay-dınlattığından, tabii ki, burada insan hayatının daha farklı sahneleri göz önüne alınabilir.

Azerbaycan Halk Edebiyatında "Kitab-i Dede Korkut, Koroğlu, Molla Nur, Kaçak Nebi, Kaçak Kerem, Settarhan" vs. kahramanlık destanları yay-gındır. Bu destanlar farklı tarihî dönemlerin eseri olduğu gibi, onlarda akseden olaylar, tarihî ger-çekler de, Azerbaycan halkının hayatının farklı de-virleri ile ilgilidir. Mesela, Kitab-i Dede Korkut'ta Azerbaycanlıların, daha geniş anlamda ise Oğuz Türkleri'nin X.-XI. yy. hayatı söz konusudur. Ko-roğlu destanı Kafkasya'da ve Azerbaycan'da XVI.-XVII. yy.'da cereyan eden tarihî olayların edebî ürünü olarak meydana çıkmıştır. "Kaçak Nebi, Kaçak Kerem, Sattarhan" vb. kahramanlık ro-manları ise, Azerbaycan Türklerinin Rus ve İran zulmüne karşı teşkilatlanmış bir halde mücadele verdikleri XIX.-XX. yy. edebî ürünleridir.

Türk Halk Edebiyatının ve Türk lehçelerinin muhteşem abidesi olan Kitab-i Dede Korkut tam olarak bin yıl önceki Azerbaycan-Türk hayatının an***lopedisi olarak adlandırılabilir. İlim alemine ilk kez, 1815'te Alman şarkiyatçısı Henrif fon Dits'in tetkikatiyle çıkan bu eser Azerbaycan'da ilk defa 1938'de yayınlanmıştır. Prof. Hemid Aras-ı'nın hazırladığı bu neşir bütünlükle Türkiye'de yayınlanan Orhan Saik Gökyay neşrine da-yanmakta idi. Azerbaycan halk edebiyatı araş-tırmacılarının Kitab-ı Dede Korkut destanı ile ilgili tetkikleri ise 1920-30 yıllarına tesadüf etmektedir.

Stalin'in eski Sovyetler Birliği'nde 1937'de baş-lattığı "Büyük terör" de zarar gören edebî eser-lerden birisi de Kitab-ı Dede Korkut destanları ol-muştur. Pantürkizm tebliği ve milletçiliği ileri sürülerek bu edebî abide yasaklanmış, onunla ilgili tetkikleri olan araştırmacıların bazıları da ce-zalandırılmıştır. Destanın 1950 'de Bakü'de, aka-demisyen V. V. Bartold'un çevirisinde Azerbaycan alimleri tarafından yayınlanması eski Soyvet yö-netimi arasında gerçek bir hiddet fırtınası do-ğurmuştur Kitab-ı Dede Korkut destanları üye-rindeki yasak, Stalin'in ölümünden sonra kaldırılmış, bu destanla ilgili yalnız Türkiye'de Azerbaycan'da değil diğer Türk Cum-huriyetlerinde (Türkmenistan, Kazakistan), ya-bancı ülkelerde (ABD, İngiltere, Hindistan vs.) bir sıra dikkati çeken araştırmalar ortaya çıkarılmıştır. Rus dilinin yanısıra destanın tam metni İngilizce, Almanca, İtalyanca,

Untitled

Hırvatça, Litva vs. dillere ak-tarılmıştır.

Kuşkusuz, Kitab-ı Dede Korkut Oğuz Türk-leri'nin ortak edebî abidesidir. Bu fikri kabul et-

140

mekle birlikte, destanın tetkikatçıların çoğu onun ortaya çıkış yeri olarak Azerbaycan üzerinde du-rurlar. Rusya'da bu destanın en tanınmış araştırmacılarından olan V. V. Bartold sonuçta şöyle bir neticeye gelmiştir: "Bu destan çok çetin ki, Kaf-kasya muhitinden dışarıya formalaşabilirdi". Gerçekten de destandaki olayların büyük bir kısmı şimdiki Azerbaycan'ın sınırları içerisinde gelişir. Destanın farklı boylarında Gence, Berde, Nah-çıvan, Şerur, Dereşam, Derbend, Göğce Gölü vs. gibi bugün de coğrafi açıdan Azerbaycan'a bağlı bölgelerin adı geçer. Destan kahramanları bu böl-gelerin vatandaşlarıdır, onların yakın komşuları ise, Gürcü, Abhaz ve başkalarıdır. Destanların ta-nınmış Türk araştırmacılarından Muharrem Ergin de onların hem dil, hem de tarihî-coğrafi açıdan Azer-baycan'la ilgisi fikrini kabul eder. Muharrem Ergin'in fikrinde Türklüğün ortak edebî habidesi, ortak halk destanı olan Kitab-ı Dede Korkut Azer-baycan'la daha sıkı şekilde bağlıdır.

XVII. yy. ortalarında Şamahı'ya gelen meşhur Türk seyyahı Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'nde, Dede Korkut'un mezarının Derbend'de olduğunu ve Şamahıların bu mezarı saygı ile ziyaret et-tiklerini yazar.

Çağdaş Azerbaycan alimlerinden Emin Abid, Ahmet Caferoğlu, Mikayıl Refili, Ali Sultanlı, Hemid Araslı, Mirali Seyidov, Şamil Cemşidov, Kamal Abdullayev, Feryad Zenynalov vb. Kitab-ı Dede Korkut destanları ile ilgili araştırmalar ya-yınlanmıştır. Kitab-ı Dede Korkut destanında orta çağ Azerbaycan-Türk hayatı tüm boyutları, tüm sahaları ile aksetmiştir. Çocuk eğitiminden dev-letin yönetilmesine kadar, en farklı meseleler ay-dınlatılmış, aynı zamanda Oğuz Türklerinin hayat özellikleri, onları başka halklardan ayıran cihetler, dikkati çekecek bir şekilde verilmiştir. Kuşkusuz destan, Türklerin, özellikle de Azerbaycan Türk-lerinin yalnız çağdaş, yani destanın yazıya alındığı dönemdeki hayatını değil, eski düşünce ve ta-savvurlarını, inanç ve kanaatlerini öğrenmek açı-sından da en kıymetli edebî kaynaklardan birisidir.

Kitab-ı Dede Korkut kahramanlık destanıdır. Çünkü burada ilk sırada, ilinin, ulusunun, ken-dinin özgürlüğü, egemenliği uğrunda savaş veren, düşman gördüğünde öc almayı düşünen, hakkı, adaleti savunan alp erenlerin hayatı ve mücadelesi tasvir edilmiştir.Çünkü burada vatan uğrunda ölüm, ölümlerin en mümtazi ve şerefli sayılır; aile şerefi ve namusu her şeyden yüce tutulur. Çünkü

Untitled

buradaki kahramanlar savaş mey-danlarında korkunç düşmanla karşılaşmaktan sevinç ve mutluluk duyarlar; zor durumlarda hiç bir zaman birbirlerini yalnız bırakmazlar. Hiç şüp-hesiz, kahramanlık sayfaları ile birlikte Kitab-ı Dede Korkut'ta, gönül okşayan sevgi sahneleri, karşılıklı inanma ve inanca dayanan, muhabbetleri yolunda her ıstıraba dayanmayı beceren samimi ve vefalı aşıklar da vardır. Ama destanların tarihi-etnografik açıdan bir özgürlüğü ve özelliği de, eski Türklerin savaşta, kılıç kullanmakta, ok atmada ka-dınla erkek arasında fark gözetmeyişini, kah-ramanlık ve sevgi konuları üzerinde kökleşmiş boylarda, yüksek bedii ustalıkla aksettirmesidir.

Kitab-ı Dede Korkut yalnız kahramanlığın ve sevginin değil, ayrıca bilgeliğin destanıdır. Des-tanda bu halk bilgeliğinin taşıyıcısı, tüm boylara katılan, her boyun sonunda boy boylayıp soy soy-layan, Oğuz kahramanlarının şerefine yeni bir Oğuznâme yaratan Dede Korkut'tur. Dede Kor-kut'un tarihî bir şahıs olup olmadığı hakkında elde hiç bir ilgi yoktur. Bu açıdan onu, destanın müellifi olarak, adlandırmak da gerçeklikten uzaktır. Dede Korkut sadece efsanevî bir obrazdır, Türk tec-rübesinin, Türk bilgeliğinin simgesidir. Dede Kor-kut, farklı destanlarda tesadüf edilen aşık-ozan-bakışların umumileştirilmiş, toplu bir timsalidir.

Kitab-i Dede Korkud destanının etkisi ile Azerbaycan yine orta çağ halk edebiyatında gerek konu, gerekse dil açısından bu destana yakın olan "Karaoğlu" adlı başka bir destanın ortaya çıkması da, Dede Korkut'un Azerbaycan muhiti, Azer-baycan Türklerinin varlığı ve hayatı ile ilgisi yö-nünde yorumlanabilir.

Başka bir kahramanlık destanı, Köroğlu XVI-XVII yy. Azerbaycan'da cereyan eden tarihî-siyâsî olaylarla, ilgili olarak meydana çıkmıştır. Bu des-tandaki tarihîlik Kitab-ı Dede Korkut'taki tarihîlikten daha kesin ve bazı kaynaklarla tasdik olunan bir tarihîliktir. Tarihçi alimlerin ve edebiyat araştırmacılarının ortak fikrine göre, Köroğlu des-tanında aksetmiş olayların esasında bütün Azer-baycan'ı bürümüş Celaliler isyanı bulunmaktadır. Köroğlu destanının manzum bölümünü oluşturan şiirlere hala XVIII. asrın başlarında yaşamaya alın-mış eserlerde tesadüf edilmektedir. Tebrizli Elias Muşegin 1721'de yazıya alınmış "Neğmeler" ki-tabında Köroğlu destanmdan götürülmüş 13 koş-maya yer verilmiştir. Azerbaycan şairi Endelib Ka-racadaği de halk edebiyatı seçmeleri esasında tertip ettiği elyazma antolojisine Köroğlu koşma ve geraylılarını dahil etmişti.

Köroğlu destanı da Kitab-ı Dede Korkud gibi uluslararası bir edebî abidedir. Hem de, yalnız Türk halkları arasında yaygın olan Dede Kor-

141

kut'tan farklı şekilde Köroğlu, hem Türk (Azer-baycan, Türkmen, Özbek vs.), hem

Untitled

Fars kökenli (İran, Tacikistan), hem de Hıristiyan (Gürcü, Bul-gar vs.) halklar arasında yayılmıştır. Diğer Halk Edebiyatı örneklerimiz (mesela elyazması Va-tikan'da, Berlin'de ve Drezden'de muhafaza edilen Kitab-ı Dede Korkut, Rus diline tercümesi elde olan, orijinali ise şimdiye kadar bulunmayan on-larla Azerbaycan masalı vs.) gibi Köroğlu des-tanının da ilginç bir kaderi vardır. Destanın metni ilk defa Güney Azerbaycan topraklarında der-lenmiş ve yazıya alınmıştır. Köroğlu destanını ilk kez derleyen Polonya kökenli Rus diplomatı Alek-sandr Hodzko idi. O, XIX. yy. başlarında Sent, Pe-tersburg Üniversitesi'nin Şarkiyat Bölümü'nde ta-nınmış Azerbaycan şarkiyatçısı Prof. Mirze Cafer Topçubaşı'nın (1789-2869) talebesi olmuştu, Azer-baycan Türkçesini ve Fars dilini mükemmel bilirdi. Hodzko Azerbaycan Türkçesi ile derlediği destan metnini İngiliz diline aktararak 1842'de Londra'da kitap halinde yayınlamıştı. Daha sonra 1856'da destanı İngilizce'den Rus diline tercüme etmiş ve Tiflis'te kitap olarak bastırmıştı. Romantik kah-raman tipi olan Köroğlu XIX. yy.'da bir sıra Batılı ve Rus alimlerinin, şarkiyatçılarının dikkatini çek-miş, destanla ilgili makale ve araştırmalar ya-yınlanmıştır.

Azerbaycan ise Köroğlu destanının der-lenmesine 1920 yıllarından sonra başlanmış, des-tanın ilk ilmî-tenkitli metni 1949'da yayınlanmıştır. Halk edebiyatı uzmanı Memmedhüseyn Teh-masıb'ın tertip ettiği bu kitaba destanın 17 kolu (yahut boyu) dahil edilmişti. Son yılların folklor derlemeleri sırasında halk arasında Köroğlu des-tanının yeni kolları yazıya alınmıştır. Köroğlu des-tanı hakkında 1979'da, Azerbaycan kökenli Fransa alimi Şirin Melikoff'un Paris'te yayınlanan tetkikatı onun geçen asırda olduğu gibi şimdi de Av-rupa'nın edebî-ilmî dairelerinin ilgisini çektiğini göstermektedir.

Köroğlu destanının kahramanı olan Köroğlu Azerbaycan Türkleri arasında bir millî kahraman ve genellikle kahramanlık simgesi durumuna gel-miştir. Büyük Azerbaycan bestekarı Üzeyir Ha-cıbeyli, bu destan esasında dünyaca ünlü Köroğlu operasını bestelemiştir.

Yalnız Azerbaycan Köroğlusunun kahramı değil, Türkmen, Türk, Özbek, Kazak, Tacik, Gürcü, Kürt, Bulgar Köroğluları da, adaletsizliklere karşı savaşıyor, ezilenlerin hak ve hukuku savunan cesur bir cengâverdir. Destanın Kafkasya versiyonunun, Gürcü, Ermeni ve Kürt arasında yayılmış Köroğlu boylarının onlara Azerbaycan Türklerinden geçtiği

konusunda tetkikatçılar arasında hiç bir fikir ay-rılığı yoktur. Orta Asya Köroğlusu ise tabii ki, daha farklıdır. Eğer Kafkasya Köroğlusunda tarihî roman unsurlarını

Untitled

andıran hatlar varsa, Orta Asya Köroğlusunu daha çok masal tiplidir, daha fazla nağil, efsaneye dayanmıştır.

Köroğlu kendi kişiliğinde, kılıç vuran bir kah-ramanla, saz çalarak şiir koşan ince ruhlu bir aşık maharetle birleştirmiştir. Bütün destan boyunca o, ezilen halkın, hukuku çiğnenen insanların yanlısı, yardımcısı gibi takdim olunur. Köroğlu halkın ya-nında olmayı kulların önünde gitmeyi kendisi için şeref bilir;

"Qul deyerler, qulun boynun burarlar, Çullar qabağıda geden tirem men..."

Delileri ile Çamlıbel'e çekilen Köroğlu her zaman elini ülkenin nabzı üzerinde tutar, nerede bir haksızlık duyulsa, nerede bir adaletsizlik iş- lense oraya koşar. Bazen kılıcı, bazen otoritesi, bazen de sazı ile hakkı çiğnenenin hakkını ken disine verir. Bu açıdan da Köroğlu destanın bir çok boyları, Köroğlu'nun muhtelif seferleri (Kö-roğlu'nun Bağdad seferi, Köroğlu'nun Erzurum se fer i, Köroğlu'nun Tokat seferi vs.) şeklinde dü şünülmüştür. Destanda Köroğlu yalnız kahraman bir savaşçı, yalnız güzel şiirler yaratan aşık değil, aynı zamanda ince muhabbetle seven, sevgilisi Nigar'm yolunda ölüme bile göz kırpmadan giden sadakatli bir eş, Çamlıbel'deki yüzlerce yiğit-deli için şefkatli bir atadır. Destan Köroğlu'nun do ğumundan ölümüne kadar onun tüm hayat ta rihçesini aksettirir. Azerbaycan Türklerinin vefa, sadakat, yiğitlik, kahramanlık hakkındaki bir çok düşünce ve kanaatler Köroğlu destanında gün ış ığına çıkarılmış, oradaki bir sıra bilgice şiirler, hal kın arasında yayılarak ata sözü ve masal gibi kul lanılmıştır. ,

XIX.-XX. yy. Azerbaycan tarihinde Rus ve İran baskısına karşı barışmaz mücadeleleri ile halkm arasında tanınan Kaçak Nebi, Kaçak Kerem, Katır Memmed, Settarhan vb. kahramanlık hakkındaki destanlar da kuşkusuz kahramanlık destanları sı-rasına dahildir. Ama bu eserler Kitab-ı Dede Kor-kut ve Köroğlu gibi mükemmel değildir. Onlarda yazılı edebiyata etkisi daha dikkati çeken bir şe-kilde gözükmemektedir. Bu da adı geçen destanların bir aş ığı yaratıcılığının eseri olmasından kay-naklanmaktadır.

Muhabbet destanları, yahut bir başka bir de-yişle, halk romanları, Azerbaycan Halk Ede-biyatının önemli bir bölümünü oluşturmaktadır.

142

Eğer kahramanlık destanları mücadele ve savaş dönemlerinin eserleriyse, muhabbet destanları da, daha çok dinç, barışçı hayatı yansıtır. Saf, sa mimi sevgi duyguları, sadakat, mânevi bütünlük dostluk, insanperverlik bu destanların esas ko nularıdır. Muhabbet destanlarının tüm dünya folk lorunda olduğu gibi, iki esas kahramanı vardır. Bunlardan birincisi sevgili; ikincisi ise ona ka vuşmak yolunda cefalara, ıstıraplara göğüs geren, bir an olsun geri çekilmeyi düşünmeyen

Untitled

aşıktır. Her aşk destanı, sonu ya mutluluk, ya da kederle biten böyle bir masala çevrilmiş sevgi üzerine kurulmuştur.

Muhabbet destanları bazı özellikleri ile kahramanlık destanlarından ayrılmaktadır. Bu destanlar bir kural olarak üstadnamelerle başlar. Her destanın başlangıcında eğitici nasihatçı mazmunu ile dikkati çeken üç üstadname verilir. Üstadnameler için usta aşıkların eserleri alınır. Destan güzelleme, yahut duvakkapma ile tamamlanır. Sonda okunan bu aşk şiiri, mutluluğu, birlikte geçecek hayatın güzelliklerini anlatır; sevgililere güzel hisler iletir. Azerbaycan'da Aşık Garip, Esli ve Kerem, Abbas ve Gülgez, Şah İsmayıl vs. muhabbet destanları halk arasında yaygındır. "Ferhad ve Şirin", "Leyli ve Mecnun", "Tabir ve Zöhre" vb halk destanlarının ise halk edebiyatından klâsik şiire, yahut aksine, Nizami gibi kudretli bir şairin yaratıcılığından halk edebiyatına geçmesi konusu ise hala edebiyat uzmanları arasında tartışılmaktadır.

Tabii ki, muhabbet destanlarının dili, üslûbu, kuruluşu, buradaki şiir parçalarının tonu ve mazmunu kahramanlık destanlarından farklıdır. İkinci kısım destanlarımızdaki kahramanlık, harbcilik, savaş rüzgârlarına karşılık; muhabbet konulu halk romanlarında ince, zarif hisler, lirizm hakimdir. Asrımızın başından itibaren, Azerbaycan muhabbet destanlarının bir çoğu esas alınarak halkın geniş ilgi duyduğu opera ve operetler bestelenmiştir.

Azerbaycan Halk Edebiyatı yalnız lirik ve epik türlerdeki eserlerle sınırlanmamıştır. Halk edebiyatı örnekleri içerisinde en eski zamanlardan beri dramatik tür-halk dramları da yer almaktadırlar. Bu halk dramları ve gösterileri çeşitli mü-nasebetlerle düzenlenen merasimlerden doğarak türemişlerdir. Bu açıdan bu dram ve oyunlar merasimlerle ilgili, sosyal konulu ve aile-maîşet konulu dramlar olarak tasnif edilirler.

Mesela, eskiden beri Azerbaycan Türkleri arasında çok yaygın olan halk dramı örneklerinden biri "Kosa-kosa" oyunudur. Bu oyun Tamahkâr Koşa (köse) ile alçak gönüllü Keçinin karşılaştırılması üzerine kurulmuştur. Nevnji bayramının kutlandığı günlerde sokak ve meydanlarda gösterilen bu gösteride, Tügsüz Koşa kışın, uzun sakallı Keçi ise baharın simgesi gibi tasvir olunurlar. Zamanın bittiğini, artık gitmeye zorlandığını gören Koşa, kendisi ile mümkün olduğu kadar çok şey götürmek ister. Ama sonunda, Keçi ile savaşta yalnız götürmek istediklerini değil, yaşamını da yitirir. Böylece, sembolik planda bahar kışa üstün gelir, her şey değişir, yenilenir.

"Tenbel Kardeş", "Ekende yok, biçende yok, yeyende ortak kardeş" vs halk dramları da merasim karakterli idi. Bu dramlar, halkın her sene kutladığı mahsul

Untitled

bayramları zamanı oynanırdı. Böyle dramların konusu köy hayatından alınır tar-lasında çalışmayanlar, işinin peşinde koşmayanlar, ama sonunda herkesten daha fazla yemek fikri ile yaşayanlar mizahi bir tarzda sahneye getirilirler. Edebiyatın ve hayatın esas konularından biri olan zenginlerle yoksullar, hilekârlarla namuslular arasındaki ebedî mücadele ise "Han-han", "Keçel" vs. gibi sosyal konulu halk dramlarında ele alınır. Karagöz tiyatrosu, Kilimarası oyunları, (cambaz), Kendirbaz gösterileri vs. diğer Türk boylan gibi Azerbaycan Türklerinin de gelişmiş bir halk ti-yatrosuna, halk dramları geleneğine sahip ol-duklarını gösteriyor.

Azerbaycan Halk Edebiyatının çok az bir kısmı derlenmiş ve incelenmiştir. Ama elde olan bu küçük kısım örnekler de Azerbaycanlıların zen-gin ve özgün bir manevî mirasa malik olduklarının nişanesidir. Azerbaycan Halk Edebiyatının sistemli şekilde öğrenilmesi, derlenmesi ve tetkik edilmesi yolunda ilk adımlara 1880 yıllarında başlanmıştır. Rusya'nın öğretmen okullarından, özellikle de Gori Öğretmenler Seminarisi'nden mezun olan genç Azerbaycanlı öğretmenler çalıştıkları yö-relerdeki, aşık şiirlerini, nağılları, bayatıları, la-tifeleri, efsaneleri vs. derleyerek Tiflis Rus dilinde 181-1916 yılları arasında her sene bir cild olarak ya-yınlanan SMOMPK (Sbornikpo opisaniyu mest-nostey i plemyon Kavkaza-Kafkasyanın yerlerini ve tayfalarını tetkik eden mecmue) toplusunda bazen orijinalleri ile birlikte, bazen de sadece Rusça tercüme olarak yayınlatmışlardır. Azerbaycan Halk Edebiyatının tetkiki, 1930-40 yıllarında daha ciddî ve ilmî esaslar üzerine geçirilmiştir. Prof. Bagri, Henefi Zeynallı, Veli Hulufu, Yusuf Vezir Çemenzemimli, Emin Abid, Hümmet Alizade, Sal-man Mümtaz Memmedhüseyn Tehmasıb, Ehliman Ahundov vb. folklor araştırmacıları, halk ede-biyatının yüzlerce örneğini derlemiş, onları edebî

143

açından tetkik etmişlerdir. Son yıllar zarfında Azer-baycanda ve Azerbaycan Türkleri'nin yaşadıkları diğer bölgelerde bir taraftan halk edebiyatı nu-muneleri derleniyor, öbür taraftan ise onların tet-kiki sahasında çalışılıyor. Azerbaycan Bilimler

Akademisinin Nizami Edebiyat Araştırmaları Ens-titüsü'nde Azerbaycan'ın tüm tarihî bölgelerini kapsayan halk edebiyatı antolojilerinin ve halk edebiyatı türlerinin yayılma haritalarının neş-rolunmasına başlanmıştır.

Aşık Şiiri

Azerbaycan Halk Edebiyatının önemli bir kıs-mını Azerbaycan aşık şiiri, yahut aşık yaratıcılığı oluşturmaktadır. Aşık şiirinin yaratıcıları halkın arasından yetişmiş

Untitled

sanatkarlar-aşıklardır. Âşık, Azerbaycan çevresinde zaman zaman halkın inan-dığı, güvendiği, kendi derd ve kederlerini açık-ladığı, zor durumlarda yardımına koştuğu bilge bir insandır. Aşık halkın düşünce ve fikirlerinin danışmanıdır. Ona göre de ata sözlerinin birinde "Aşık el (halk anlamında-V. M.) anasıdır."- denilir. Aşık doğrunun, gerçeğin terennümcüsü ve ta-raftarıdır. Ona göre de başka bir atalar sözünde "Aşık gördüyünü çağırır" (yahi aşık her şeyi ol-duğu gibi açıklar, söyler manasında) denilir. İlk millî gazetemizin naşiri ve başyazarı Hesenbey Zerdabi şöyle yazar: "Azerbaycan halkı aşığa ele kulak asır ki, lap etini kessen de xeberi olmaz". Millî mu***i sanatımızın klasiği, yalnız aşık şiirinin değil, aşık mu***isinin de mahir bilicilerinden biri olarak tanınan Üzeyir Hacıbeyli ise, aşığın Azer-baycan hayatının, Azerbaycan varlığının ve ta-biatının ayrılmaz bir parçası olduğunu göstererek şöyle yazıyor: "Aşığa temiz hava, yeşil çemen, çöl çiçeklerinin etiri, uca dağlar, geniş tarlalar, guş-ların cehcehi, çayların şırıltısı ilham getirir, aşığ esi azad ressamdır".

Aşık halkın arasında yalnız koşma yahut ge-raylı çağırın, destan söyleyen, saz çalıp söz koşan bir sanatçı değil, aynı zamanda akıllı, büyük hayat tecrübesi, hazırcevaplığı, her açıdan iyimserliği, in-sanperverliği ile seçilen bir halk öğretmeni ol-muştur. Azerbaycan'da aşığa yalnız saygı ile değil, aynı zamanda beklenti ile yaklaşmış, ondan her-kese örnek olabilecek bir yaşam tarzı, bir davranış biçimi beklenmiştir. Azerbaycan aşık şiirinin kla-siği Aşık Alesger halkın bu istek ve düşüncelerini dile getiren şiirlerinin birinde şöyle söyler:

Aşık olub terk-i veten olanın, Ezel başdan pürkamalı gerekdir. Oturub durmaqda edebin bile, Me'rifet elminde dolu gerekdir.

Xalqa heqiqetden metleb qandıra,
Şeytanı öldüre, nefsin yandıra,
El içinde pak otura, pak dura,
Dalısmca xoş sedalı gerekdir.

Azerbaycan halk kültüründe önemli yeri olan aşık, en eski zamanlardan beri halkın arasına var-sak, ozan, dede, aksakkal, yansak ve nihayet aşık isimleriyle tanınmıştır. Azerbaycan folk-lorcularının araştırmaları VI. VII. yy. da aşığın halk arasında Varsak adıyla tanındığını ve bu addan da varsağı şiir şeklinin günümüze ulaştığını ortaya çı-karmıştır. Sonraki yüzyıllarda, özellikle de VIII. X .asırlarda aşık daha fazla Ozan yahut Dede adı ile meşhur olmuştur. Sonraki asırlarda da sanatı ile ün kazanmış Azerbaycan aşıklarının bir kısmının Dede mahlası ile tanınması bu adın XVI. yüzyıla kadar halk arasında ve aşıklar içerisinde geçerli ol-duğunu göstermektedir. Halk arasında bugün de popüler olan

Untitled

Qızım, qızım qız ana, Qızımı verem ozana, Ozan axça qazana, Qızım geye, bezene.

bayatısı eski Azerbaycan çevresinde ozan-aşığm, cemiyetin seçkin temsilcilerinden olduğunu, her-kesin ona saygı ile yanaştığını göstermektedir. Azerbaycan'ın eski kültür merkezlerinden biri olan Gence'de şimdi de Ozanlar mahallesi mevcuttur. Orta çağda aşık anlamında kullanılan "Yan-şak" sözü, zaman geçtikçe ilk manasını yitirmiştir. Bugünkü Azerbaycan Türkçesi'nde fazla konuşan, geveze anlamlarında kullanılmaktadır. Halk ara-sında başarısız aşıklara" Yanşak" denilmesi de, bu terimin değişikliğe uğramasının, aslında kötü aşık, beceriksiz aşık manalarını ifade ettiğini gösteriyor.

Aşık terimi Azerbaycan Türkçesi'ni XIV. yy. son-rasında dahil olmuştur.

Azerbaycan aşık edebiyatının ilk belli tem-silcisi XVI yy. 'da yaşamış ve Şah İsmayıl Hetai'nin

muasırı olmuş Aşık Kurbanı sayılır. Ama Kla***

144

Azerbaycan Edebiyatı'nın ve folklorunun ünlü araştırmacısı Salman Mümtaz 1929'da yayımladığı makalelerinin birinde, XIII. yüzyılda yaşamış halk aşığı Molla Kasım'm şiirlerinden örnekler vermişti:

Mügabirden güzar etdim,

Ecaib merdüman gördüm.

Qaranqu topraq altında,

Yatar cism ile can gördüm.

Azerbaycan aşıklarının yaratıcılığı, konu açı-sından oldukça farklıdır. Her zaman hakkın, ezi-lenin, halkın tarafında olan aşıklar kendi eser-lerinde, içinde yetiştikleri toplumun arzu ve isteklerini karşılamaya çaba göstermiş; onun dos-tunun dostu, düşmanının düşmanı olmak için uğ-raşmışlardır. Güzelin ve güzelliğin terennümü, sevgi motifleri de Azerbaycan aşıklarının asırlar boyu ele aldıkları, sık sık müracaat ettikleri esas konulardandır. Aşıklar Azerbaycan tabiatının gü-zelliğini, Azerbaycan insanının manevî sıfatlarını tasvir eden yüzlerce koşma ve geraylı mü-ellifidirler. Azerbaycan Türklerinin tarihi, onların kendi varlıkları, hak ve hukukları uğrunda ver-dikleri kanlı mücadeleler de aşıkların nazarından kaçmamıştır.

Azerbaycan aşıkları da diğer Türk boylarının halk sanatkârları-Anadolu aşıkları, Kazak ve Kır-gız akınları, Türkmen ve Özbek barışılan gibi ken-dilerinde üç sanatçıyı, şairi, besteciyi ve şarkıcıyı birleştirmiş, halk şenliklerinin, toy ve düğünlerinin tüm ağırlıklarını omuzlarına almışlardır.

Untitled

Büyük geleneklere sahip Azerbaycan aşık sa-natı, aşık şiiri şekil açısından da oldukça zengindir. Bazı tetkikatlarda millî aşık şiirimizin 71, ba-zılarında ise 84 şeklinin olduğu gösterilmektedir. Türk halk yaratıcılığının hem dil, hem de şekil açı-sından tam millî örnekleri gibi aşık şiirinin bütün şekilleri hece veznindedirler. Azerbaycan aşık şi-irinin en geniş yayılmış şekilleri geraylı, tecnis, koşma, üstadnâme, deyişme, mühemmes, vü-cudnâme, divani, qıfılbend, recez ve başkalarıdır. Bu şiir şekilleri kendi aralarında da bazı forma de-ğişikliklerine uğramış ve onların daha farklı şe-killeri meydana çıkmıştır. Mesela, kendi başına bir aşık şiiri şekli olan koşmanın koşayarpak, koşma-müstezad, sallama koşma vs. gibi şekilleri vardır. Tecnislerin de kendi arasında, cığalı tecnis, ayaklı tecnis, dudak değmez tecnis vs. şekilleri mev-cuttur. Bu şekil çeşitliliği, herşeyden önce aşık sa-natının zenginliğinin ve büyük geleneklere da-yanmasının mahsulüdür. Evvelce de bildirildiği gibi, Azerbaycan aşık şiirinin ilk belli temsilcisi XVI yy. 'da yaşamış Aşık

Kurbani'dir. Güney Azerbaycan'ın Diri köyünde doğduğundan, Dirili Kurbani olarak da ta-nınmaktadır. Bu aşığın hayatı hakkında Kurbani adlı bir destan da vardır. Kurbani Şah İsmayıl Hetaî'nin çağdaşı olmuş, onun daveti üzerine Teb-riz'e gelerek şahın sarayında yerleşmiş ve bir kısım şiirlerini burada yazmıştır. Bu şiirlerin çoğunda aşık kendinden değil, halkın içerisinde yaşadığı kötü durumdan söz açmıştır:

Men haqq aşiqeyem, haq yola mayii,
Kitabım Qur'andır, olmuşam qayil,
Müridim, mürşidim ey Şah İsmayil,
Derdimin elinden feryada geldim.

XVII. XVIII. yy. Azerbaycan'ın güneyinde ve kuzeyinde yaşamış Aşık AbbasTufarqanlı, Sarı Aşık, Heste Kasım vs gibi üstad sanatkârlar aşık şi-irini dikkati çekecek bir düzeye yükseltmiş, onun yeni şekil ve yeni mazmunlarla zenginleştirmiş, halk arasında aşık kültünün daha da gelişmesine imkan sağlamışlardı. Bunlar arasında Sarı Aşık, ba-yatının emsalsiz bir üstadı olarak tanınmıştı. Aşık Abbas ve Aşık Valeh'in destan yaratıcılığı sa-hasında da önemli hizmetleri olmuştur. Onların koştukları "Abbas ve Gülgez", "Valeh ve Zer-nigar" gibi destanlar yalnız bu sanatkârların hayatı ve çevresi hakkında bilgi vermekle kalmamış, aynı zamanda onların eserlerinden bir sıra örnekleri gü-nümüze taşımışlardı.

Azerbaycan'da XIX. yüzyılda yaşanan büyük kültürel gelişme, edebiyat ve medeniyetin ye-nileşmesi aşık edebiyatını da etkilemiştir. Bu asır içerisinde

Untitled

Azerbaycan aşık edebiyatının, Aşık Alı, Şemkirli Aşık Hüseyin, Aşık Musa, Molla Cüme, Varhiyanh Aşık Mehemed, Aşık Ehmed, Aşık Elesger, Aşık Hüseyin Bozalqanlı, Aşık Peri, Aşık Beşti, Haltanlı Tağı vb. tanınmış temsilcileri ye-tişmiştir. XIX. yy. Azerbaycan aşıkları, aşık sa-natının geleneklerini devam ettirmekle birlikte, aşık şiirine yeni şekiller ve yeni konular getirmiş, özellikle de bir mu***i aleti olarak sazın tek-milleştirilmesi ve aşık havalarının inşâsı sahasında ileri adımlar atmışlardı. Diğer taraftan, evvelki de-virlerde yaşamış meslektaşlarından farklı olarak XIX yy. aşıkları sosyal konulara daha fazla ilgi gös-terdiler.

Azerbaycan'da Çarlık idaresinin tenkidi, halka yapılan mezalim ve baskılara karşı ba-rışmazhk ve mücadele ruhu, yenileşmeye, eğitime ve kültüre çağrı, bu devir aşık şiirinin esas ko-nularını oluşturmakta idi.

Azerbaycan aşıkları XIX. yy.'da yalnız kendi ülkelerinde değil, yurt dışında da iyi ta-nınıyorlardı. Aşık Ah ve Aşık Alesger Türkiye'de bulunmuşlardı. Dağıstan'da, Kuzey Kafkasya'da,

!

145

Orta Asya'da ve İran'da Azerbaycan aşıklarının ad-ları ve eserleri biliniyordu. Azerbaycan aşık ede-biyatının etkisi ile komşu Ermeniler, Gürcüler, Avarlar, Lezgiler ve diğer Kafkasya halklarının temsilcileri arasında şiirlerini Azerbaycan Türkçesi ile yazan onlarca istidadlı halk sanatkârı-aşık ye-tişmişti.

XIX. asırda aşık şiirinde çağdaş kültürün ve yazılı edebiyatın da bazı etikileri gözükmekte idi. Aşık Alesger, Molla Cuma, Mirze Beyler vs. gibi aşıklar kla*** edebiyat geleneklerine de sahip idi-ler; bazı aşıklar kendi ana dillerinin yanı sıra Arap, Fars, hatta Rus ve Fransız dilini de biliyorlardı. Bu da onların şiirlerinin tek-milleşmesine, dil açısından zenginleşmesine ve güzelleşmesine imkan sağ-lıyordu.

Kuşkusuz, XIX. yy. Azerbaycan aşık şiirinin tarihinde bir yükseliş merhalesi idi. Hiç tesadüf değil ki, yalnız Azerbaycan'da değil, tüm Türk dünyasında aşık şiirinin en yüce zirvelerinden biri olarak kabul edilebilecek olan Aşık Alesger, bu dö-nemde yaşamış ve kendi geleneklerini, aşık şiirini okulunu yaratmıştı. XX. yy. Sovyet döneminde fa-aliyet gösteren aşıklar, bu gelenekleri yeterli bir şe-kilde devam ettiremediler. Doğrudur, XX. yy.'da Azerbaycan'da Aşık Mirze, Aşık Esed, Aşık Hü-seyin Cavan, Aşık Şemşir gibi halkın ruhuna yakm, samimi şiirleri ile tanınan aşıklar yetiştiler. Ama XIX. yy. üstad aşıkları ile mukayesede XX. yy. aşıklarının büyük bir kısmı yalnız irsan aşıklar idi. Onlar daha çok üstad sanatkârlarının eserlerini kitle içerisinde irsa ile yetinirlerdi. Diğer

Untitled

tarafından, Azerbaycan aşık şiirinin kendi geleneklerinden uzaklaşmasında, edebiyatın, sanatın, kültürün tüm sahalarının ideolojiye tâbi kılınması da önemli rol oynadı. Aşıklar da, bazı şairler gibi eserlerinden Leninizm fikirlerinin, Sosyalizm'in üstünlüklerini işlediler. Ve tabii ki, halk, ruhuna uygun gelmeye böyle yabancı aşık şiirlerini halk edebiyatı örneği gibi yaşatmayı düşünmek bile istemiyordu. Bunun da nitecesincî çağdaş Azerbaycan aşık şiiri bazı başarılarına rağmen tümü ile bir düşüş dönemi yaşamaktadır.

Azerbaycan halk edebiyatı Azerbaycan Türk-lerinin en büyük serveti, onların manevî kimliği durumundadır. Zaman geçtikçe bu büyük servetin değeri daha da artar. Çünkü bu edebiyat, asırların tecrübesini ve bilgilerini yaşadı; çünkü ona halkın tabiatına, düşünce tarzına yabancı olan hiç bir şey katılmamıştır. Tabii ki, Azerbaycan'da yaşanan şimdiki millî özüne geliş, kendine dönüş sürecinde, bu manevî servet hazinesinin önemi ve değeri daha da artmaktadır.

Yazılı Edebiyat

Azerbaycan yazılı edebiyatı da halk edebiyatı gibi eski bir tarihe maliktir. Ama tabii ki, sözlü edebiyat örneklerinin ortaya çıkış tarihini, yaşını, ihtimallerle, analogilerle belirlemek mümkün ol-duğu halde, yazılı edebiyat örneklerinin her birinin arkasında müşahhas, gerçek tarih durmaktadır. Şüphesiz, Azerbaycan'ın eski kültür yurdu olması, onun topraklarında farklı dev-letlerin kurulması, farklı dinî anlayışların yayılması, dünya medeniyetinin "Avesta" gibi muhteşem bir abidesinin burada meydana gelmesi Azerbaycan'da yazılı edebiyatın erken doğuşunu da etkilememiş değildir. Ama hafızalarda yaşayan halk edebiyatı örneklerinden farklı olarak, ömrünü kağıt, deri, pergament, papirüs üzerinde sürdüren yazılı edebiyat örneklerinin büyük bir kısmı, savaşlar, yangınlar vs. nedeniyle günümüze ulaşmamıştır.

Bazı edebiyat tarihçileri Azerbaycan edebiyatının tarihini 2500 sene önce yazıldığı tahmin edilen "Avesta"dan başlatırlar. Tabii ki, Azerbaycan Edebiyatı tarihî ile Azerbaycanda ortaya

çıkan edebiyatın tarihî farklı anlayışlardır ve millî edebiyatın esas faktörü, esas alameti millî dildir. Dünya kültürünün en eski örneklerinden birisi olan "Avesta"nın ve onun yaratıcısı Zerdüşt'ün-Soroastr'ın-Zaratuştra'nın Azerbaycan'la ilgili olması kendi başına dikkat çekicidir. Zerdüştün kitabının eski Azerbaycanlıların dünya görüşü ve düşünceleri ile ilgisi, bu arada, dünya görüşünü belli bir ölçüde etkilemesi fikri de kabul edilebilir. Ama, tamamen başka bir dilde yazılmış "Avesta" dan Azerbaycan Türklerinin edebiyatının bir örneği gibi söz açmak elbetteki inandırıcı değildir.

Untitled

Ama şunu da unutmamak gerekir ki; Azer-baycan zaman zaman büyük savaşlara sahne olmuş, buraya farklı dillerin, dinlerin temsilcileri gelmiş ve onlar Azerbaycan toprakları üzerinde yüzyıllar boyu yaşamışlardır. Tabii ki, gelen bu medeniyetle yerli Azerbaycan medeniyeti karşılıklı temasta olmuş, birbirini etkilemiştir. Öbür ta-raftan, savaş ve siyâsî sebeple gelenlerin dili üstün bir duruma geldikçe, Azerbaycan nüfusunun bir bölümü bu dili benimsemek, fikirlerini bu dilde

146
açıklamak zorunda kalmıştır. Mesela, ikiyüz yıla yakın devam eden Rus iktidarı döneminde, Azer-baycan, Özbek, Kazak, Kırgız, Tatar, Türkmen, Başkırt vs. edebiyatlarında millî mensupluk açısındandır Türk olan, ama aldığı eğitim nedeniyle eserlerini Rus dilinde yazmaya zorlanan bir takım şair ve yazarlar yetişmiştir. Bu yazarların eserleri ekser hallerde millî konulardadır; mensup ol-dukları milletin hayatını anlatmaya, onun psi-kolojisini dile getirmeye özen gösteriyorlar, ama bütün bunlara rağmen onların eserleri yabancı bir dilde kaleme alınmıştır. Aynı durum, Azer-baycan'da VII. VIII yy. Arap işgali döneminde ve bundan sonra başlayan Fars siyâsî ve medenî bas-kısı ile karakterize edilen dönemde tekrarlanmıştır. Başka türlü söylersek, VII. VIII. yy. Azerbaycan'da bir Arapdilli edebiyat, felsefî ve ilmî fikir gelişmiş, bu edebiyatın yaratıcıları, bu ilmi ve felsefi fikrin temsilcileri Azerbaycan Türkleri olmuş, ama yu-karıda anlatılan nedenlerle onlar kendi eserlerini Arap dilinde yazmışlardır.
Arapdilli Azerbaycan Edebiyatı

Araplar Azerbaycan'a yerleştikten sonra VII. yy. sonlarına doğru burada Arapdilli bir edebiyat ve kültür gelişmeye başlamıştır. Eserlerini Arap di-linde, ama her zaman El-Azerbaycani mahlası ile yazan şairlere, yalnız Azerbaycan sınırları içe-risinde değil, hilafetin şam, Bağdad, Medine gibi kültür merkezlerinde sık sık tesadüf olunuyordu. Arap edebiyatı tarihçilerinden İbn Kuteybe'nin "Kitab eş şiir ve şuarâ", -Ebulferrec İsfehâni'nin "Kitab el-eğani" eserlerinin ve diğer kaynakların verdiği bilgilerden VII. asrın sonu VIII. asrın baş-larında Medine'de Azerbaycan'dan gelmiş şairlerin tanındıklarını ve şöhret kazandıklarını öğrenmek mümkündür. Eski devir Azerbaycan edebiyatının tetkikatçılarında Eliyar Seferli ve Halil Yusufli, İbn Kuteybe'nin adıgeçen kitabından şöyle bir cümleye dikkati çekiyorlar: "Medine'de mevalilerden öyle bir şair yoktur ki, aslen Azerbaycanlı olmasın". Böyle şairlerinden birisi olan Musa şehevât, VIII. yy. başlarındaki Arapdilli edebiyatta hicivlerin ve medhiyelerin büyük üstadı gibi tanınmıştı. Musa şehevât'm Azerbaycanlı çağdaşı İsmayıl Yassar ise hemaselerin savaş ve kahramanlık şiirlerinin mü-ellifi olarak edebiyat tarihine girmiştir. Onun

Untitled

eser-lerinden, babasının esir olarak Azerbaycan'dan Medine'ye getirildiği, şairin kendisinin ise tam bir Arap eğitimi ve terbiyesi aldığı öğrenilmektedir. Ama hayatını Arap topraklarında geçirmesine rağmen İsmayıl İbn Yassar'ın eserlerinde Azer-baycan'la ilgili motiflere, açıklamalara da rastlanır. Kaynaklar İsmayıl'm kardeşi "Ebubekir" künyeli İbrahim'in ve Mehemmed'in de güzel şiirler müellifi olarak tanındıklarını gösteriyorlar. „, Arap Edebiyatı tarihine "El-Azerbaycani" mahlası ile girmiş olan Abdül Abbas el-Ema, Eme-viler hanedanı döneminde Medine'de yaşamış, medhiyeler, mersiyeler ve hicivler müellifi olarak tanınmıştır. O, aynı zamanda savaşı, kahramanlığı terennüm eden şiirler yazmış, eserlerinde Arap-ların diğer halklara Acem diyerek hakaret et-melerini keskin şekilde tenkit etmiştir.

IX. yy. başlarından itibaren Azerbaycan'da halk kahramanı Babekin önderliğinde, Araplara karşı yirmi iki sene devam eden bir isyan ol-muştur. Bu isyan Azerbaycan'da Arap ha-kimiyetini bütünüyle yıkmasa da, herhalde şu-urlarda, bir değişiklik meydana getirebilmiştir. Bu dönemde edebiyat tarihinde el-Azerbaycani mah-laslı şaire tesadüf edilmiyor. X. yy. Berekeveyh Zencani ve Ebu Abdulla Marağayi gibi Azer-baycan'ın güneyinde yetişmiş şairlerin Arapdilli edebiyatın örneklerini yarattıkları görülüyor. Ama XI. yy.'den başlayarak, Arap dili bir şiir, edebiyat dili olmaktan çıkar. İlim dili olarak, bazı hallerde XIX. yy.'a kadar Azerbaycan kültüründe yerini muhafaza eder. Firdevsi'den sonra hızlı bir kal-kınma merhalesi yaşayan Fars dili Yakın ve Orta Doğudaki diğer edebiyatlar gibi Azerbaycan ede-biyatını da kendi etkisi altına alır. XII. XIII. yy. Mevlana Celâleddin Rûmî Nizamî Gencevî, Hakânî Şirvani vs. gibi büyük Türk sanatkârlarının eserlerini Fars dilinde kaleme almaları da her şey-den önce Farsçanın bir şiir ve sanat dili olarak ge-lişmesi ile ilgili idi.

Farsdilli Azerbaycan Edebiyatı

Azerbaycan'da Arap baskısının zayıflaması so-nucu olarak ülkenin güneyinde Revvadi'lerin, Ku-zeyinde ise Şeddadilerin devletleri kuruldu. X. yy. sonlarında tarih sahnesine çıkan bu devletler ti-caretin, şehirlerin gelişmesine, ilmin ve kültürün yayılmasına gereken dikkati gösderdiler. XI. yy. sonlarında Azerbaycan'ın Selçuklular'm hakimiyeti altına geçmesi bu vaziyeti fazla değıştirmede. Rev-

147

vadiler ve Şeddadiler devrinde Azerbaycan'da ge-lişmeye başlayan İntibah-Rönesans hareketi yeni hanedanın hakimiyeti döneminde de devam etti. XI yy. Azerbaycan'da tedricen Farsdilli edebiyatın ağırlık kazandığı görülür. Arap

Untitled

dili bu dönemde Azerbaycan ilim, özellikle de felsefe, edebiyat ta-rihçiliği, tarih vs. ilim sahalarında kullanılan bir dil idi. XI. yy. dünya çapında tanınan edebiyat na-zariyecilerinden Hatib Tebrizî, şiir sanatı, kafiye vs. hakkındaki meşhur eserlerini bu dilde kaleme almıştı. Onun çağdaşı ve hemşehrisi Katran Tebrizi ise edebiyat tarihine Fars dilinde yazılmış güzel ta-biat Tasvirli kasideleri ile dahil olmuştu.

XI. XII. asrlarda Ömer Genci, Yusuf İbn Tahir, Eynel güzzat Miyaneçi vs gibi Azerbaycan filozof ve alimleri, Arap dilinde onları bütün Şarkta ta-nıtmaya imkan sağlayan eserlerini yazdıkları sı-rada Ebül-Ula Gencevi, Kivami Müterrizi Fencevi, Mehseti Gencevi, Mücireddin Beylegani, Ke-maleddin Nahçıvani, Feleki Şirvani, İzeddin Şir-vani, Hakani Şirvani, Nizami Gencevi vs. gibi Azerbaycan şairleri de Fars dilinde gazel ve ka-sideler yazıyorlardı.

XII yy. Azerbaycan'ın ekonomik hayatında yer alan kalkınma, şehirlerin gelişmesi ve zen-ginleşmesi, ticaret ve sanatkârlığın artması ülkenin yalnız sosyal ve siyâsî hayatında değil, kültürel ha-yatında da yeni bir dönemin başlangıcını gös-termekte idi. Bu devirde Azerbaycan topraklarında iki devlet mevcut idi. Kür nehrinin kuzey tarafında Şirvanşahlar, güney tarafından ise İldenizler ha-nedanları hükümranlık ediyorlardı. İçsavaşların ol-maması, Şirvanşahlar ve ildenizler arasında nor-mal münasebetlerin sürdürülmesi, Azerbaycan topraklarının Batı ile Doğuyu birleştiren büyük kervan yolunun üzerinde olması, burada, iki asır sonra Avrupa Rönesansı doğuran münbit ze-minin daha önce oluşmasına imkan sağlamıştı.

Devletlerin varlığı, ilim, sanat adamlarının sa-rayın çevresinde toplanması, XI. XII. yy. Azer-baycan'ında saray edebiyatı olarak adlandırılan bir edebiyat doğurmuştu. Saray şairleri Şirvan'da Şir-vanşahlar'm, Tebriz'de ise İldenizlerin sarayları et-rafında toplanmıştı. Saray şairlerinin, eserlerinde ele aldıkları konular sınırlı idi. Hükümdarları ve asilzadeleri öven medhiyeler, hükümdarın ak-rabalarının ve saraya yakın kimselerin ölümü ha-linde mersiyeleler yazar, devlet hayatındaki önemli olayları şiirle anlatıyorlardı.

Şirvanşahlar sarayında şairlerinden oluşan bir edebî meclis oluşmuştu. Bu meclisin başında dev-rinin istidadh şairi Ebül-Üla Gencevi (1096-1159) vardı. Gence'de doğmuş Ebül-Üla 44 yaşında Şir-van'a göçmüş ve burada Melikü's Şüera (Şairler sultanı) unvanını kazanmıştı. Ebül-Üla üslûp gü-zelliği ile seçilen kasidelerin yazarıdır. Hakani Şir-vani'nin bir şair gibi yetişmesinde ve ün ka-zanmasında onun rolü olmuştur.

Bu şairler meclisine dahil olan Feleki Şirvani (?-1160) yalnız bir şair olarak değil,

Untitled

aynı zamanda bir müneccim-astrolog olarak da devirde yaygın bir üne sahipti. Feleki, orta çağlar Azerbaycan şi-irinde yaygınlaşan "Hebsiyye" lerin ilk örneğini vermiştir.

Ebül-Üla'nın çevresine toplanan şairlerden İzeddin Şirvani, daha çok Qetran Tebrizi'nin ge-leneklerini devam ettirerek tabiat tasvirli eserler yapardı.

XII. asrın Farsdilli Azerbaycan şiirinde Şirvan mektebinin yanı sıra Gence ve Tebriz mektepleri de yetiştirdiği ünlü şairlerle temsil edilir. Gence'de yetişen şairlerden biri de Givami Müterrizi Gen-cevi (7-1190) idi. Şark kaynakları, özellikle de en meşhur tezkire müelliflerin biri olan Devletşah Se-merkandî onun Nizami Gencevi ile yakın akraba olduğunu söylemektedir. Givami de, Nizami gibi hayatının sonuna kadar saraylardan uzakta ya-şamış, şair bağımsızlık ve özgürlüğünü saraya ve hükümdarlara bağlılıktan üstün tutmuş ibrera rağ-men İldeniz hükümdarlarından Cahan Pehlivan'a, Kızıl Arslan'a ve başkalarına medhiyeler yazmıştır.

Gence mektebinin başka bir istidadh tem-silcisi, aynı zamanda Azerbaycan edebiyatı ta-rihinde ilk kadın şaire olarak tanınan Mehseti Gen-cevi, güzel rubailer müelifi idi. Kaynaklarda onun üç yüz kadar rubaisi kayıt olunmuştur. Bu ru-bailerde aşk, insanın azadhğı ve hürriyeti, hayatın tüm neşelerini tatmak arzusu, önemli yer tutar. Farsdilli şiirde "şehraşub" adını alan "şehir şiiri"nden ilk örneklerinin de müellifi olarak bi-linen Mehseti, rubailerinin bir kısmında XII. yy. Gence şehir esnafının hayatını tasvir etmiştir.

Şiir sanatında Hakani'nin devamcılarında biri gibi tanınan Mücireddin Beylagani (7-1191) de kendi mualliminin yolunu devam ettirerek za-maneye, haksızlıklara karşı isyankar şiirler yaz-mıştır. Onun böyle eserlerinin birinin Azerbaycan Türkçesi'ne tercümesinde aşağıdaki keskin, ba-rışmaz mısraları okuyabiliriz:

Zamanla kertenkele olub keçinnem susuz,
Abırımı tökmerem, yaşamaram duygusuz.
Su te'bimin odunu söndürüb qoysa minnet,
Susuzluqdan ölerem, suya baxmaram elbet.

Hayatı Tebriz'de sona eren Mücireddin Beylagani burada Megberetü's - şüera (Şairler kabristanı) olarak bilinen mezarlıkta defnedilmiştir. Onun Londra'da, Britanya müzesinde olan Divan'ında şairin beş bin beytten fazla şiirleri toplanmıştır.

Farsdilli Azerbaycan şürindeki Tebriz edebî mektebi, iki kudretli sanatkârın, Katran Tebrizi (1012-1088) ve Hatib Tebrizi'nin (1030-1109) adları ile temsil olunur. Tebriz yakınlarındaki Şadiabad köyünde, bir köylü ailesinde doğan Katran Tebrizi hayatını Gence ve Tebriz'de sürdürmüştür. 1042 yılı Tebriz depremini anlattığı

Untitled

büyük kasidenin ve zengin tabiat tasvirleri ile dolu çok sayılı şiirlerin müellifi olarak tanınmaktadır. Katran Tebrizi'nin Fars dilinde yazmış olduğu şiirlerinde Türk, gü-zellik ve kahramanlık simgesi olarak kullanılır. Fars dilinde yazan çağdaşları içerisinde Katran ilk defa olarak, şiirlerinde Azerbaycan Türkçesi'nden bir çok kelimeler ve deyimler kullanmıştır. Ka-sidelerinin birinde "İnsanların hepsi sanki di-kendirler. Ben boş yere bu dikenlerin arasında çiçek arıyorum" diye zamana ve insanlara acı acı sitem etmesine, rağmen Katran'ın şiirlerinde insan sevgisi, insana, onun hayırseverliğine inancı kuv-vetlidir.

Katran'm çağdaşı Hatib Tebrizi, adını kendine mahlas olarak aldığı bu şehirde doğmuşsa da, yirmi yaşında doğduğu şehri terketmiş, bütün ha yatını Bağdat'ta, meşhur Nizamiye Medresesinin müderrisi olarak geçirmiş ve 1109 da burada öl müştür. Hatib Tebrizi hem devrinin ünlü alim lerinden biri, hem de şair olarak tanınmaktadır. O, ilmî araştırmalarını Arap dilinde, şiirlerini ise Fars dilinde yazmıştır. İlim öğrenmek için, yaya olarak Tebriz'den Şam'a yollanan Hetib Tebrizi devrin büyük Arap şairi ve alimi Ebül-Üla Müerri'nin ya nında eğitim görmüştü. Arap kaynakları Hatib Tebrizi'nin Azerbaycan Türkü olduğunu ve uzun süre Bağdat'ta, Araplar içerisinde yaşamasına rağ men kendi dilini unutmadığını ve Bağdat'ta ona uğrayan hemşehirlileri ile bu dilde konuştuğunu yazıyorlar. Buraya kadar adları hatırlatılan şairlerin hü-manist mazmunlu eserleri, diğer taraftan çok sa-yıda bilim adamının, mimarın varlığı, mû***î ve minyatür sanatlarının genişmesi, şehirlerin kal-kınması, eğitimin geniş çapta yayılması XII. yy. Azerbaycanmda, özellikle de onun Şamahı, Gence ve Tebriz gibi kültür merkezlerinde bir Rönesans havasının yaşandığını gösteriyordu. Avrupa Rö-nesansma ön alanı Doğu-Azerbaycan Rönesansı fikrini, ilk defa ünlü Azerbaycan edebiyat araş-tırmacısı Prof. Mikayıl Refili ileri sürmüş ve tarihî-ilmî açıdan temellendirmiştir. 1940 yıllarında or-taya atılan bu görüşe, bir kısım Rus, özellikle de

Ermeni ve Gürcü alimleri büyük tepki gös-termişlerdir. Ancak, aradan geçen yıllar içinde ilim dünyasına sunulan yeni eserler, araştırmalar, Türk-İslam dünyasında bir Rönesans yaşandığım ve Azerbaycan'ın da, bu büyük çaplı kültür ha-reketinin dışında kalmadığını, aksine, onun ge-lişme merkezlerinden biri olduğunu açıklamıştır.

Azerbaycan'da yaşanan Rönesans devri ede-biyatının ilk büyük temsilcisi Hakani Şirvani ol-muştur. Efzeleddin Hakani 1126 'da Şamahı'da doğmuş, 1199 da Tebriz'de vefat etmiştir.Olaylarla dolu, gergin ve fırtınalı bir ömür yaşamış, çağ-daşları arasında isyankâr, bir şair olarak tanınmıştır. Kuşkusuz, Hakani,

Untitled

Nizami'ye kadarki Azerbaycan Edebiyatında yetişen en büyük şahsiyet, en is-tidadlı şairdir. Bu edebiyatta mesnevinin ilk ör-neklerini Hakani vermiş, zengin tarihî geleneklere malik kaside türünü ulaşılmaz bir yüksekliğe çı-karmıştır. Hakani'nin eserlerinde kötülüklerin inkârı ve güzelliklerin tasdiki aevli bir dille, büyük inanç ve ihtirasla kaleme alınmıştır. Onun zengin edebî mirası on yedi bin beytlik di-vanından, "Töhfetü'l Irageyn" ("İki Iragm he-diyesi") mesnevisinden ve XII. yy. Azerbaycan nesrinin ilgi çekici örneklerinden sayılabilecek alt-mış mektubundan oluşmaktadır.

Gence yaşlarında saraya giren şair, burada hü-kümdar Şirvanşah Minüçeührün dikkatini çekmiş ve onun üzerine, Hakani, adını kabul etmiştir. Eği-timini döneminin tanınmış ilim adamlarından olan amcası Kafieddin Ömer İbn Osman'ın yanında alan Hakani, Kuran-i Kerim'i deriden öğrenmiş, dilcilik, edebiyat, matemetik ve felsefe hakkında yeterince bilgi almıştı. Bu yüksek medhiyelerle onun sevgisini kazanan Hakani çok geçmeden saray çevresinde yaşayamayacağını ikiyüzlü ve entrikalı bir hayatın onun bağımsızlık tutkusu ve isyankâr ruhu ile uyuşmadığını görerek, saraydan uzaklaşmak istemiş ancak, hakanın emri ile zin-dana atılmıştı. Meşhur Şabran Kalası'nda mahpus hayatı geçirdiği aylarda, edebiyat tarihine "Heb-siyye" adı ile geçen şiirler silsilesini yaratmıştı. Bu şiirler silsilesine dahil olan kasidelerinin birinin çağdaş Azerbaycan Türkçesine tercümesinde aş-ğıdaki ıstıraplı ve isyankâr, devre muhite ve kul ta-biatli insanlara karşı barışmazlıkla dolu satırları okuruz:

Her seher qalxar göye ah ile efğanım benim, Qerq olar qanda şefeş tek çeşmi-giryanım benim. Boynuma Zöhhak ilanı saldı ahenger bu gün, Çün Firudin xeznesidir eqlü irfanım bu gün. Oxşayır künde ayağım da deyirman daşına, Qanlı göz yaşım la işler bu eşirmanım benim.

Hakani'nin "Medain harabeleri", "Gesidey-i Şiniyye" gibi kasideleri derin felsefi mazmunu ve sosyal konunun isyankâr bir tarzda ele alınması ile dikkati çeker. Bir zamanlar saray hayatını öven, hakanları ve onların yakınlarını medheden şair bu eserlerinde, artık en kudretli hakanın da hiçliğe, yokluğa, unutulmaya mahkûm olduğunu, dünya üzerinde ebedî yaşayacak kuvvetin ise söz, fikir ol-duğu kanaatine gelir. Medain'in herabelerini sey-reden sanatkâr bir taraftan kederlenir - çünkü bu-rada toprak altına düşünen beyinler, duyan yürekler gömülmüştür, öbür taraftan ise sevinir-çünkü Medain'i harabe durumuna getiren Sasani padişahlarının mezalimi, acımasızlığı olmuştur. Zulm ise her yerde mahva mahkûmdur. Ona göre de şair tabiatın, dünyanın bu ezeli kanununun bir daha gerçekleşmesinden sevinç duyar ve Medain herabelerinin zulme dayanan diğer

Untitled

şahlar ve sul-tanlar için de bir ibret olmasını temenni eder. Ha-kani'nin zamanı, çağdaşları, kendi hayat yolu, edindiği siyâsî, sosyal, manevî, ahlâkî, kanaatlar onun başka bir büyük eserinde -"Töhfetül-İrageyn" mesnevisinde akseder. Hakanî, Farsdilli Azer-baycan şiirini, felsefî ruh ve sosyal mazmunla zen-ginleştirmiş, şiiri sarayın hizmetçisi olmaktan uzaklaştırmıştı. Kurduğu gelenek, sonraki asır-larda gerek Farsdilli, gerekse anadilli Azerbaycan Edebiyatı'nı ve Fars Edebiyatı'nı kuvvetli bir şekilde etkilemiştir. Emir Hüsrev Dehlevi, Cami, Türk şi-irinin büyük üstadı Fuzûlî onun "Kesidey-i Şi-niyye"sine nazire yazmışlar. XIX. XX. yy. Azer-baycan Edebiyatı'nın Seyid Ezim Şirvani ve Sabir gibi sanatkârları aradan yüzyıllar geçmesine rağmen Hakani'yi sanat hocaları olarak ad-landırmışlardır.

XII yy. da Farsdilli Azerbaycan Edebiyatının en büyük temsilcisi hiç şüphesiz, Nizami Gencevi (1141-1209) olmuştur. Azerbaycan'ın eski kültür merkezlerinden ve XII. yy. İslam Şarkı'nın büyük şehirlerinden biri olan Gence'de doğan Nizami bütün hayatını burada südürmüş, ona dünya şö-reti kazandıran meşhur eserlerini burada yaratmış ve burada da toprağa verilmiştir. Kendine kadarki ilim ve kültür geleneklerini dikkatle takip eden ve derinden benimseyen Nizami, Doğu ede-biyatlarında bu gün de sürdürülen büyük bir edebî geleneğin yaratıcısı oldu; lirik ve epik şiirin ula-şılmaz örneklerini ortaya koydu. Nizami'nin sanatı her şeyden önce hümanizmi ve demokratizmi ile seçilir. Şahların, sergerdelerin, saray güzellerinin bir kahraman olarak alınıp terennüm edildiği Şark edebiyatına o, ilk defa sıradan olan insanı getirdi, onun düşünce ve isteklerini açıkladı.

Dünya edebiyatı tarihine Nizami Gencevi adı ile girer. İlyas Yusufuğlu'nun bir Azerbaycan Türkü olduğunu, Fars dilinde yazdığı eserlerin hemen hepsinde Türk'ten, bir bilgelik, kah-ramanlık, yiğitlik sembolü gibi söz açtığını, hatta Peygamber'in kendisini, böyle akılda ve zekada bir Türk'e benzettiğini, XX. yy. Azerbaycan'ının büyük devlet adamı ve fikir mücahidi Memmed Emin Re-sulzade 1951' de Ankara'da yayınladığı "Büyük Azerbaycan şairi Nizami Gencevi" adlı kitabında, şairin kendi eserlerine dayanarak ispatlamıştır. Ni-zami'nin anasının Kürt kökenli olduğu, şairin ken-disinin ise İran'ın Kum şehrinde doğduğu yolunda İran Nizamişinasları'nın incelemelerinde ileri sü-rülen mülahazaların tarihî esastan mahrum ol-duğu, genellikle şüpheli kaynaklara dayandırıldığı anlaşılmıştır. Nizami devrin talebine uygun şe-kilde ve aldığı talim-terbiye icabınca, eserlerini Fars dilinde yazmak zorunda kalmışsa da, her zaman bir Türk gibi düşünmüş, destanlarında Azerbaycan Türkleri'nin eski tarihî ile ilgili ko-nulara ilgi göstermiş, bütün eserlerini Türk hü-kümdarlarına sunmuştur.

Untitled

Nizami Şark Edebiyatı tarihinde ilk "Hamse" müellifidir. Sonralar onun bu yaratıcılık geleneği Emir Hüsrev Dehlevi, Nevai, Cami vs gibi büyük söz üstadları tarafından devam ettirilmiş, yalnız Fars dilinde değil, Türk lehçelerinde de Nizami sa-natının etkisi ile "Hamse"ler yazılmıştır.

Nizami'nin eserlerini iki kışma ayırmak mümkündür. Bunların bir kısmını, şairin lirik mi-rası onun gazel, kaside, rubai vs. türlerinde yazdığı eserler oluşturmaktadır. Kaynaklar şairin, bir divan oluşturacak kadar lirik eserler yazmış olduğunu gösteriyorlar. "Tezkiretü'ş-şüera" müellifi Devletşah Semerkandi, Nizami'nin yirmi bin beyt-lik Divanının varlığını gösteriyor. Amma, bu di-vana dahil olan eserlerin hepsi günümüze kadar oluşmamışlardır. Nizami'nin kaynaklarda adı-geçen büyük divanından şimdi ele yalnız yüz yirmi gazel, altı kaside ve otuz rubai bilinmektedir. Gazellerin esas konusu muhabbettir. Tabii ki, Ni-zami gibi büyük bir şairin muhabbet anlayışı da geniştir. Buraya, yalnız güzele, sevgiliye olan mu-habbet değil, aynı zamanda insana muhabbet, Allah'a muhabbet motifleri de dahildir. Ka-sidelerinde ise, daha çok bir filozof etkisi bırakır. Devrin mühim meseleleri, insanı, beşer neslini zaman zaman düşündüren, ilgilendiren önemli so-runlar, yüzyıllardan beri cavapsız kalan sorular Nizami'yi çok ilgilendirir. Nizami "Hamse" umumî adı altında bir-leştirilen beş büyük eserin müellifi olarak daha meşhurdur. Şairin kendisi bu eserlerin türünü "destan" olarak göstermiştir. Ama çağdaş Azer-baycan edebiyatşinaslığında bu eserleri "poema", bazen de "menzum roman" olarak adlandırmak fikri kabul edilmiştir. Bu eserlerden ilki 1174-1175 yılında tamamlanan "Mehzenü'l-esrar" ("Sırlar ha-zinesi") destanıdır. Nizami'nin eserleri üzerinde çalışanlar, "Mehzenü'l-esrar"la, XI. yy. Türk şi-irinin büyük örneklerinden biri olan Yusuf Has Hacib'in "Kutadgu Bilik" adlı eseri arasında bir ya-kınlık ve bağlılık görmektedirler. Nizami, özüne kadarki dönemde Şark Edebiyatı'nda artık bir sıra örnekleri verilmiş didaktik şiirin geleneklerinin devam ettirmiş ve onları daha da zen-ginleştirmiştir. Şair bu ilk büyük hacimli eserini, Selçuk hükümdarı Fahreddin Behramşah Sel-çuki'ye sunmuştur. Yirmi bölümden oluşan "Mehzenü'l-esrar" manzum destanında, bir şair olarak Nizami'yi dü-şündüren, onun ilgisini çeken problemler-adaletli hükümdar, olgun insan, kötülöklere, haksızlığa karşı mücadele; emek veren insanın hü-kümdarlardan da üstün tutulması vs gibi sosyal-ahlakî meseleler olmuştur. Her bölüm de kendi içinde iki kısımdan ibarettir: birinci kısımda şair felsefî planda fikirlerini açıklar, ikincisi ise, bu fi-kirleri açıklayan, destekleyen, ibretamiz hikayeler verir. Bu eserle Nizami, devrinin, geniş çok farklı insanların ve sosyal tabakaların hayatını tasvir et-miştir. Ayrıca, Nizami, üstünlüğü sade insana

Untitled

ver-miş, zulümkar, adaletsiz hükümdarlara, devlet adamlarına nasihat etmiş, doğru yol göstermiştir.

1180-1181'de tamamladığı "Hüsrev ve Şirin" manzum destanını Nizami, Azerbaycan Atabeyler Devleti'nin hükümdarı Cihan Pehlivan'a sun-muştur. Bu eser gerçekten de insan hakkında, onun kalp dünyasının büyüklüğü, fikirlerinin ge-nişliği, aşkın ve zekanın her şeye galip gelen kud-reti hakkında güzel bir destandır. Nizami'den evvel bu mevzuyu İran'ın büyük şairi Firdevsi iş-lemişti. Ama Firdevsi yalnız İran şahlarının ta-rihini tasvir etmeyi amaç edindiğinden, efsanedeki büyük muhabbeti görmemiş, onun uzağında kal-mıştı. Nizami ise her şeyden önce insanı saf-laştıran, güzelleştiren bir muhabbet destanı ya-ratmıştı "Hüsrev ve Şirin" aynı zamanda Nizami'nin Azerbaycan'la en fazla ilgili olan eser-lerindedir. Eserdeki olayların mühim bir kısmı Azerbaycan topraklarında geçer, İran hü-kümdarlarına siyaset ve ahlak dersi veren Şirin, Azerbaycan prensesidir.

Şirvanşah Ahsitân'm arzusu ile yazılan ve 1188'de tamamlanan "Leyli ve Mecnun" manzum arzusu destanında Nizami, daha eski zamanlara dönmüş, VI. VII. yy. Arap hayatını canlandırmıştır. Ama Nizami'nin bir şair olarak büyüklüğü onun en eski konuları bile yaşadığı dönemle bağ-layabilmesi, çağdaşlaştırması, hem de bu konuya bir ebedî hayat kazandırabilmesi idi. Bu açıdan, "Leyli ve Mecnun" destanında, eski bir Arap ef-sanesine dayansa da, bütün zamanlar ve bütün halklar için yakın ve anlaşılır olan güzel bir aşk ro-manı ortaya koymuştur. Nizami'nin bu eseri, yal-nız sevginin büyüklüğüne değil, aynı zamanda bu muhabbeti yaşan ve yaşatan insanın büyüklüğüne ve azametine okunan bir şarkıya benzetilebilir. Ni-zami bütün eserlerinde olduğu gibi burada da in-sanın zulme, haksızlıklara boyun eğmesini, yü-reğinde doğan itiraz sesini boğmaya çalışmasını, her zaman suyun akarı ile yüzmeye can atmasını, insanlık şerefini ve insan adını lekeleyen bir re-zillik sayar; insana yiğit ve cesur yaşamayı, aslan yürekli olmayı tavsiye eder.

"Yedi güzel" destanı (1197'de tamamlan-mıştır) sanat yolunda olgunlaşan, büyük tecrübe kazanmış bir şairin eseri olarak dikkati çeker. Bu destan, kuruluş açısından da Nizami'nin en olgun eserlerinden biridir. "Yedi güzel" Merağa hü-kümdarı, Aksungur Alaeddin Körpe Aslan'ın is-teği üzerine yazılmış ve ona sunulmuştur. Şair bu eserinin konusunu eski İran tarihinden, Sasani ha-nedanının beşinci hükümdarı Behram Gur'un ha-yatından almışsa da, daima takip ettiği geleneklere sadık kalarak bu defa çağdaş bir eser yaratmış, "Mehzenü'l-esrar", "Hüsrev ve Şirin" des-tanlarında başlattığı ideal hükümdar tipini yeni fikir ve

Untitled

görüntülerle zenginleştirmiştir. Bu des-tanda Nizami'nin geniş bilgilerini ortaya koyan zengin semboller mevcuttur.

Şair, hayatının son senelerini, hacim açısından da, edebî önemi açısından da en büyük eseri olan, "İskendername" nin yazılmasına sarfetmiştir. İki kısımdan ibaret destanın "Şerefname" isimli birinci kitabı 1203'te, "İkbalname" isimli ikinci kitabı ise 1209'da, şairin ölümünden az evvel tamam-lanmıştır. "Şerefname" de, bu eserin kahramanı olarak seçilen Makedonyalı İskender'den bir baş-buğ ve komutan gibi, "İkbalname" de ise bir fi-lozof ve hakikat yolcusu, hatta peygamber gibi söz edilmiştir. İskender tipine Nizami'den evvel de dünya edebiyatı tarihinde defalarca müracaat edil-mişti. Bunların arasında antik Yunan müellifi Ya-lancı Kalliske'nin, Mısırlı yazar Nektanebe'nin ad-ları söylenebilir. Firdevsi'nin "Şahname" eserinin de mühim bir bölümü İskender'e ve onun İran şahı Dârâ ile savaşlarına hasrolunmuştur. Bütün bu edebî kaynakları bilen Nizami, İskender'i her açı-dan kendi arzularına cevap veren ideal bir hükümdar gibi almış ve eserinde canlandırmıştır. Ni-zami'nin tasvir ettiği İskender yalnız kılıcının kuv-veti ile ülkeler fetheden bir başbuğ değil, bundan daha fazla, zekâları, gönülleri fethetmeyi bilen bir âlim, filozof, şair ve mu***işinastır. İskender, kendi çevresine zamanının en tanınmış filozoflarını top-lar; devleti, onların yardımı ve nasihatları ile yö-netmeye çaba gösterir. Büyük fetihler, elde ettiği sonsuz topraklar İskender'i tatmin etmez. O, sü-rekli arayış halindedir; savaşta bulamadıklarını ki-tapların sayfalarında, filozofların öğretilerinde bul-maya çalışır. Nizami'nin "İskendername"si; bu, rahatlık bilmeyen insan zekâsının destanı idi.

Nizami kendi sanatının büyüklüğünü, aza-metini anlayan sanatkârlardandı. Şiirlerinin bi-rinde o, geleceğine sarsılmaz güven hissi içinde şu mısraları yazmıştı: Yüz il sonra sorsan haradadır o? f ' ' ? ; ;in

Her yerden ses gelir-Buradadır o.

Nizami, Fars dilinde yazılan Azerbaycan Ede-biyatı'nın son büyük temsilcisi idi. Gerçi, Ni-zami'den sonra da Farsdilli edebiyat Azer-baycan'da durumunu korudu. Nitekim, XIII. XIV.

yy. da hatta millî şuurun ve milliyetçilik duy-gularının geliştiği XIX yy.'da Fars dilinde eserler yazan Azerbaycanlı müelliflere rastlanırdı. Ama bu, sadece bir edebî geleneğin devam et-tirilmesinden başka bir şey değildi. Azerbaycan şa-irlerinin, edebiyat adamlarının büyük bir kısmı, eserlerini iki-Azerbaycan Türkçesi ve Fars, bazıları ise üç-Azerbaycan Türkçesi, Fars ve Arap dil-lerinde kaleme alıyorlardı. Eğitim sistemi öyle ku-rulmuştu ki, tahsil görmüş her aydın bu dilleri öğ-renir ve onlarla kendi fikirlerini, düşüncelerini zorluk çekmeden

Untitled

açıklayabilirdi. Bu açıdan da, Azerbaycan şair ve yazarları XII. yy.'dan itibaren ana dillerinde eserler yaratmaya ağırlık vermekle beraber, geleneklerine bağlı oldukları ve iyi bil-dikleri Fars ve Arap dillerinde de yazıyorlardı.

Nizami Farsdilli Azerbaycan Edebiyatı'nın zir-vesini oluşturdu. Nizami'den sonra gelen şairler onun işlediği konularda eserler verseler de "Hamse" müellifinin ulaştığı sanat zirvesine yük-selemediler. Bunun en önemli sebeplerinden birisi de, artık Farsdilli şiirin rekabet meydanında tek ol-maması, onun karşısına Nizami kadar büyük ad-larla temsil olunan Türkdilli edebiyatın çıkması idi.

Anadilli Azerbaycan Edebiyatı

Şüphesiz, her millî edebiyatın esas göstericisi, başlıca amili, evvelce de ifade edildiği gibi, bu ede-biyatın yazıldığı, yaratıldığı dildir. Bu açıdan, Azerbaycan Edebiyatı'nın ilk tarihçisi, dört cildlik "Azerbaycan Edebiyatı" kitabını ilk defa 1925'te yayınlayan Feridunbey Köçerli (1863-1920) millî edebiyatımızın tarihini Fuzûlî'den başlatıyordu. Son incelemeler ise, Azerbaycan'da Türkdilli şiirin ilk örneklerinin XII. yüzyılda yazıldığını ortaya koymuştur.

Ancak, dikkat etmek gerekir ki, Azerbaycan Edebiyatı yalnız şimdi değil, en eski dö-nemlerinden itibaren Türk Edebiyatlarının bir kolu, bir parçası niteliğinde idi. Bu açıdan, en eski Türk edebî abidelerinde diğer Türk boyları ile bir-likte Azerbaycan Türklerinin de payı vardır. Eski Türk Edebiyatı araştırmacılarından İ. S. Bra-ginski'nin yazdığı gibi, "V-VII. asırlarda meydana gelen Runik ve Uygur abideleri, yalnız bir halkın değil; bütün, Türk dilinde konuşan halkların umumî edebî mirası olarak alınmalıdır". Eski Türk şiiri hakkında değerli bir inceleme eserinin müellifi olan İ. V. Stebleva ise, bu umumilik ve ortaklığı, dil faktörü ile açıklayarak şöyle yazar: "Çünkü bu asırlarda Merkezî ve Orta Asya'da, Güney Si-birya'da tek ve genel Türk edebî dili hakimdir".

Böylece, ilk örnekleri XII. yüzyılda meydana çıkan anadilli Azerbaycan Edebiyatı'nın kökü, asır-ların derinliklerine gidiyor ve hiç şüphesiz Mu-harrem Ergin'in haklı olarak "Türk Töresinin, Türk medeniyetinin, yüksek Türk kültürünün büyük ve-***ası... Türk dilinin mübarek kaynağı... Türk yazı dilinin ilk, fakat harikulade işlek örneği..." diye ad-landırdığı Bengütaş Edebiyatı'na, Orhon-Yenisey Kitabeleri'ne dayanıyordu. Şüphesiz, bu edebiyatın tarih sahnesine gelişinde, onun millî kültür ha-disesi olarak oluşmasında, Mahmut Kaşgari'nin "Divan-i Lügat it-Türk"ü Yusuf Has Hacib Ba-lasağunlu'nun "Kutadgu Biliğ"i, Kul Alinin "Kıssa yi-Yusuf"u, "Oğuzname"ler ve Kitab-i Dede Kor-kut destanı, önemli rol oynamıştı. Elbetti ki, bütün bu temel eserlerin, bu kaynakların dışında, Azer-baycan'da, Azerbaycan Türklerinin ana dillerinde bir edebiyatın oluşması

Untitled

imkânsız idi.

Millî edebiyatın oluşmasında millî devletin ve siyâsî hayatın da etkili olduğu kabul edilmelidir. XIII. yüzyılda Azerbaycan'da, yalnız kültür açı-sından değil, siyâsî açıdan da Türkçe edebiyatın doğuşu için müsait bir ortam gelişmekte idi. Bu asırda Azerbaycan bir Türk İm-paratorluğu'nun-Altın Ordu'nun içinde idi. Biri bi-rini takip eden savaflara rağmen, Selçuklular ve Atabeylerin hakimiyet dönemlerinde temeli atılan kültür hayatı, bütün boyutlarıyla yaşıyor ve hatta hızlanıyordu. XIII. XIV. yüzyılda, Azer-baycan Edebiyatı'nın ve medeniyetinin Zülfüqar Şirvani, Hümmam Tebrizi, Evhedi Marağayi, Essar Tebrizi, Arif Erdebili gibi üstadları yetişmişti. Mi-marlık, hattatlık, mu***î nazariyesi vb. sanat alan-ları, millî esas üzerinede gelişmekte idi. Şark mu***î sanatının, Azerbaycan'da yetişen Seyfeddin Urmevi, Mehemed Ebubekir oğlu Şirvani, Farabi ve İbn Sina'dan sonra mu***i sahasında Üstadı-salis (Üçüncü ustad) adını almış Hoca Abdülkadir Merağalı gibi temsilcileri çağlarını aşan eserler ver-mişlerdi. Ressamlık sanatında "Tebriz mektebi" adını almış olan okul da, XIV. yüzyılın eseri idi. Mahmud Sarraf, Seyid Haydar, Sefer Tebrizi, Abu-dullah Seyreği gibi hattatların adları yalnız kendi vatanlarında değil, bütün müslüman Şarkında ta-nınıyordu. 1259'da meşhur Merağa rasadhanesini kuran Hoca Nasireddin Tusi, yalnız astronomi ve astroloji sahaslarında devrinin ünlü alimi değil, aynı zamanda tarih, felsefe, poetika üzerine araştırmaların ve bedii eserlerin müellifi idi. XIY-XY yy. Azerbaycanında, Mehemed Hin-duşah Nahçıvani, Abdullah Fezlullahoğlu, Ham-dullah Gazvini, Sami vs. gibi tarihçiler, Abdürreşid Bakuvi gibi coğrafyacı, Mahmud Şebüsteri gibi fi-lozof yetişmiş, Tebriz'de bir üniversite niteliğinde olan "Darüş-Şifa" medresesi faaliyete başlamıştı. Tabii ki, edebiyat da bu genel kültür can-lanmasının dışında kalamazdı, Merağalı Ev-hedi'nin (1274-1338) meşhur "Cam i-Cem" ve "Dehname" mesnevileri, Arif Erdebili'nin (XIY yy.) "Ferhadname" manzum destanı, Mahmud Şe-büsteri'nin "Gülşen-i Raz" felsefî manzumesi, Essar Tebrizi'nin "Mehr ve Müşteri" destanı, Fez-lullah Naimi'nin (1339-1396) "Cavidanname"si vs. bu devrin edebî mahsûlleri arasındadır. Ama hiç şüphesiz ki, kültürel gelişme açısından şahsiyet ve olay yaratacak eserlerle zengin olan bu yüzyılın en mühim edebî hadisesi, Azerbaycan Türkçesi'nin ilk örneklerinin ortaya konulması ile ilgili idi. Azerbaycan Edebiyatı tarihinde ana diliyle yazılmış bilmen ilk eserin müellifi Hasanoğlu'dur. "Tezkiretü'ş-şuara" müellifi Devletşah Semerkandi onun eserlerini Türkçe ve Farsça kaleme aldığını, Rum'da ve Azerbaycan'da tanındığını söylüyor. Bu şair Türkçe şiirlerinde Hasanoğlu mahlasını, Fars-ça şiirlerinde ise aynı mânada

Untitled

Pur-i Hasn mah-lasını kullanmıştır.

Hasanoğlu hakkında Türk Edebiyatı tarihinde ilk defa bilgi veren Prof. Mehmet Fuat Köprülü ol-muştur. Şairin biri Türkçe, öbürü Farsça yalnız iki gazeli elde olduğundan, onun edebî kişiliği hak-

kında geniş söz açmak tabii ki, zordur. 1968' de Alman şarkiyatçı Barbara Fleming Mısır kü-tüphanelerinin birindeki elyazmaları arasında Ha-sanoğlu'nun Türkçe bir başka gazelini daha bu-larak yayınlamıştır.

Hasanoğlu'nun doğum ve ölüm tarihî belli değildir. Ancak, iki Türkçe şiirinin dil açısından tahlili, diğer taraftan, XIV. yy. tezkirecisi Se-merkandi'nin kendi eserinde onun hakkında bilgi vermesi, şairin en geç, XIV. yüzyılda yaşadığını düşündürmektedir.

Hasanoğlu'nun gazeli bu eserin yazıldığı dö-neme kadar Azerbaycan Türkçesi'nin belli bir ge-lişme dönemi yaşadığını ve şiir diline çevrildiğini gösteriyor. Gazel, geleneksel konuda-muhabbet üzerine yazılmışsa da, şekil açısından yeni ve öz-gündür; baştan sona kadar, sorular ve onlara ve-rilen cevaplar üzerine kurulmuştur:

Apardı könlümü bir hoş qemer yüz, canfeza dilber, Ne dilber? Dilberi-şahid. Ne şahid? Şahidi-server.

Men ölsem sen, büti-şengül, sürahi, eyleme qül-qül, Ne qül-qül? Qül-qüli bade. Ne bade? Badeyi-ehmer.

Başımdan getmedi hergiz seninle içdiyim bade, Ne bade? Badeyi-mesti. Ne mesti? Mestiyi-sağır.

Hasanoğlu'nun Barbara Fleming tarafından yayınlanan ikinci gazelinin dili daha açık ve an-laşılırdır. Ayrıca, birinci gazelden farklı olarak, burada ilahî aşk değil, reel, gerçekçi aşk terennüm olunur, insanî his ve duygular ön plana getirilir.

Gerçi Hasanoğlu'nun, edebiyat tarihimize iki şiiri girmiştir. Ama, muhakkak ki; bu iki şiir, millî dil ve millî edebiyatımız için, cilt cilt eserlerden daha önemlidir.

Hasanoğlu'nun açtığı yolda giden Şah Kasim Envar (1356-1434), Gazi Bürhaneddin gibi (1344-1398) gibi şairler Azerbaycan Türkçesi'ni bir şiir dili olarak daha da geliştirdiler, onun zengin üslûp ve ifade imkânlarını meydana çıkardılar.

Aynı zamanda, bu dil vasıtası ile kla*** Şark Edebiyatı'na yeni konular ve yeni edebî türler getirdiler. Mesela, Şah Kasim Envar ilk defa olarak Azerbaycan bayatılarının, geraylı ve koşmalarının havasını, dilini, ifade tarzını, şeklini kla*** şiire getirmiştir. Mesela, aşağıdaki şiirinde olduğu gibi:

Sabahın olsun mübarek, Çelebi, bizi unutma. Salam ile can verdik, Çelebi, bizi

Untitled

unutma.

Azerbaycan Türkünün yazmış olduğu bu mıs-ralarda yalnız halk edebiyatının havası değil, Ana-dolu'nun bağrından kopmuş başka bir meşhur Türk şairinin, Yunus Emre'nin ve onların her iki-sinin hocası sayılan Türkistanlı bilge Hoca Ahmet Yesevi'nin nefesi duyulmaktadır.

Gazi Burhaneddin ise, çağdaş edebiyata eski Türk şiirinin çok yaygın türlerinden biri olan tuyuğ'u getirmiş ve onun kla*** örneklerini ortaya koymuştur:

Hemişe aşiq könlü büryan bolur,

Her nefes qerib gözi gıryan bolur, - Sufilerin dileki mehrab, namaz, Er kişinin arzusu meydan bolur. Yalnız şairlikle yetinmeyen, aynı zamanda ülke önderi ve yiğit bir başbuğ olan Gazi Bur-hanaddin muhabbet lirazminin, dinî-ahlakî

ko-nuların ve sufi görüşlerin dışına çıkmayan Azer-baycan-Türk şiirine alplik, erenlik, kahramanlık ve savaş ruhu ve konuları getirmiştir. Böylece o, bir taraftan edebiyatı kendi fikir ve amaçlarının hiz-metine verirken, öbür taraftan onu fantazi se-malarından yere indirmiş, gerçekliğe ve onun so-runlarına yaklaştırmıştır.

Türkçe'nin bir şiir diline çevrilmesinde de Gazi Burhaneddin'in şahsiyeti ve edebî yaratıcılığı merhale niteliğindedir. Onun Türkçesi aradan asırlar geçmesine rağmen, tam an-laşılır, oynak ve çekicidir. Şair, halk dilinin un-surlarından büyük maharetle faydalanır, halk ede-biyatı örneklerinden, özellikle de atalar sözlerinden ve mesellerden gereken şekilde ya-rarlanır. Onun tasvirleri hayatî ve canlıdır. Gazi Burhaneddin Azerbaycan Türkçesi'nin bütün zen-ginliklerini ilk defa ortaya koyan ve bu açıdan millî edebiyatın sonraki gelişme merhalelerini, özellikle de Nesimi, Hatai, Fuzûlî, Vagif gibi ustaların ya-ratıcılıkların etkiyen üstad bir sanatkârdır. Azerbaycan Edebiyatı'nda ana dilinde ya-zılmış mesnevinin ilk numunesi de XIII. yy. mah-sulüdür. Müellifi belli olmayan bu eser, Nizami ya-ratıcılığmdaki manzum destan geleneğinin muhtemelen aynı tarihî dönemdeki anadilli ede-biyatta da sürdürüldüğünün bir işaretidir. "Des-tan-i Ahmed Herami" adlı mesneviyi, ilk defa 1928' de Türk alimi Telet Onay eski elyazmaları içerisinde, bularak yayınlamış ve kitaba yazdığı önsözde destanı, Türkçe'nin bir abidesi olarak de-ğerlendirmiştir. Destan dil ve üslup bakımından, Türk Edebiyatı'nın eski abidelerine, özellikle de "Kitab-i Dede Korkut"a yakındır. Nizami'nin man-zum destanlarındaki konuların ve kahramanların tekrar tekrar ele alındığı bir devirde yazılmış "Des-tan-i Ahmed Herami", konusunun yeniliği ve halk edebiyatına bağlılığı ile dikkat çeker. Destanın, za-manımızın günlük konuşma dilini andıran dilinde, halk edebiyatı geleneklerine ve tecrübesine da-yanmak temayülü kuvvetlidir. Mesela, aşağıdaki örnek, "Destan-ı Ahmed Herami" de ata

Untitled

söz-lerinden ne kadar sık, fakat yerinde istifade edil-diğini belirtebilir:

Meseldir, seveni sevmek gerekdir,

Eyi niyetlere irmek gerekdir. Gülendâm dexi söylemedi tekrar, Heqiqet
dinmemeklik olur iqrar. Meseldir, kendi düşen ağlamaz der, Axan deryayı kimse
bağlamaz der.

Kırım'da, Şiraz'da, Bağdat'ta cereyan eden olaylar, maceralar üzerine kurulmuş bu
ilgi çekici destan, Oğuz Türklerinin ortak edebî abidesi ola-rak adlandırılmak
hakkına sahiptir.

Azerbaycan Türkçesi'nin kısa bir zaman içe-risinde Farsça ile rekabet edebilen bir
şiiir dili se-viyesine yükselmesi, onun yaslandığı edebî ge-leneklerin eskiliğini ve
zenginliğini gösterirken, bu edebiyatın eski örneklerinin günümüze ula-şamamış
olması ihtimalini artırmaktadır. Türk şi-irindeki Yunus Emre mucizesi gibi,
Hasanoğlu yahut Gazi Burhaneddin de, halk edebiyatı kay-naklarından
gıdalandılar; ama, onların kla*** üs-lupta yazılmış mükemmel eserleri, başka
kay-nakların da varlığına işaret etmektedir.

XIV. asrın sonu, XV. asrın başlarındaki ana-dilli Azerbaycan Edebiyatı'nın en büyük
zirvesi şüphesiz Nesimi'dir., 1369' da, büyük bir ihtimalle Şirvan'da doğmuş,
mücadele ve isyanlarla dolu ha-yatını 1417' de Haleb'te, idam sehpasında sona
er-dirmişti. Mükemmel bir eğitim alan, devrinin en kâmil insanlarından biri olarak
tanınan Nesimi, üç kla*** şark dilinde-Türkçe, Farsça ve Arapça- eser-ler
yazmıştır. Şirvan'da ve Bakü'de yaşadığı dö-nemde, Hurufilik taliminin banisi
Fezlullah Heimi ile tanışıp, dost olmuş, kısa zaman sonra da, onun sadakatli
müridlerinden biri haline gelmiştir. Neimi'nin tutuklanarak idam edilmesi ve
hürûfîlerin takibi üzerine, Nesimi Azerbaycan'ı ter-kederek Anadolu'ya gelmiş,
burada da takip ve teh-ditlere uğrayarak Halep'e gitmek zorunda kal-mıştır.
Anadolu'da Nesimi ile görüşen XV. asr Türk şairi, "Beşaretname" eserinin müellifi
Refii, Nesimi hakkında, adı geçen eserinde şöyle yazmıştır:

Ol Nesimi-rehmet-i fezl-i hüda,

Ol İmadeddin - Sırr-i Mürteza.

Ol şehid-i aşk-i fezl-i zülcelal, Bend-ü zindanlarda yatan mah-ü sal.

Ol beladan ah-ü efğan etmeyen,

Söyleyen esrarı, pünhan etmeyen-

Nesimi'nin dünya görüşü şarkın iki büyük dini-felsefi tarikatmm-sufi/min ve
hürûfîliğin et-kisi altında biçimlenmiş ve olgunlaşmıştı.

Şairin, bu felsefî anlayışların etkisi altında ya-pılmış eserlerinin temelinde Allah

Untitled

fikri vardır ve insanın manevî-ahlâkî olgunlaşmak yoluyla O'na kavuşması fikri ön plandadır. Nesimi için insanın en büyük mutluluğu yaradana kavuşması, O'nunla bir vahdet halinde birleşmesidir. İnsanı yar-dılmışların en olgunu, en kutsalı olarak gören Ne-simi, onda Allah'a mahsus sıfatların tecelli ettiğini savunur; böylece, insanı Allah'laştırır, Allah'ı in-sanlaştırır. Nesimi'nin bu isyancı panteizmi, insanı değersiz kılan, onu her açıdan kula, köleye çeviren, zamana ve zamanın hükümdarlarına karşı bir baş kaldırış olarak düşünülebilir. Nesimi Azerbaycan Edebiyatı Tarihi'ne hem şair, hem de büyük, hü-manist filozof olarak girmiştir. Nesîmî yaratıcılığının mühim bir kısmını oluş-turan, coşkun bir ilham ve alevli bir kalbin ürünü olan gazellerinde yalnız Allah sevgisini değil, aynı zamanda insan sevgisini, hayatını verdiği güzel sevgisini, yüksek şiiriyet ve ihtirasla terennüm et-miştir. Nesîmî kendinden önce gelen şairlerle kı-yaslandığında, Azerbaycan Türkçesi'ni bir ede-biyat dili, şiir dili olarak daha da geliştirmiş, bu dilin bütün elvanlığını, canlılığını, mû***isini ve şi-rinliğini şiirlerinde askettirebilmiştirüdü yine deli gönül gözlerinin xeyaline, Kim ne bilir bu könlümün firi nedir, xeyali ne? Al ile ala gözlerin aldadı aldı canımı, Alını gör ne al eder, kimse irişmez aline.Nesimi'nin hemen her gazelinde bu tür dil se-hirbazlıklarma rastlamak mümkündür. İnsanı ya-ratılmışların yücesi sayan şair, onu layıkıyla te-rennüm ve vasfedebilmek için, kullandığı şiirin dilini de öylece yüceltebilmişti.

XVI. yüzyıl Azerbaycan Edebiyatı'nın hiç şüp-hesiz ki, iki büyük zirvesi vardır. Bunlar, Hatai ve Fuzûlî'dir. Tabii ki, bu sanat zirvelerinden bak-tığımızda onların çağdaşı olan, onlarla bir devirde yaşayıp, yazan bazı şairlerin eserleri ve şahsiyetleri ikinci derecede gözükürler. Aslında, XIV. XVI. yy. Edebiyatı'nda Nesimi'nin, yahut Fuzûlî'nin zir-vesine yükselmeseler de, yine millî edebiyat ta-rihinde kendi yerleri ve adları olan bir sıra istidatlı şairfer yetişmiştir. Karakoyunlu hükümdarı, şiirde Nesimi'nin takipçisi olarak tanınan Cihanşah He-kiki, Fuzûlî'nin seleflerinden biri sayılan Ni-metullah Kışveri, Hebibî Hamidi, Süruri, Sahî, He-lilî, Kâtibi, Bedr Şirvani, Gülşeni, Hezani, Beşiri,Sahî vs. gibi onlarla şair, bu devir edebiyatının temsilcileri idiler. Onların hepsi eserlerinin Azer-baycan Türkçesi ile yazmış bu dilin gelişmesine çaba göstermişlerdi. Timurîler İmparatorluğunun dağılmasından sonra, Azerbaycan'ın güneyinde meydana çıkan Karakoyunlu ve Akkoyunlu dev-letleri, daha sonra ise bütün Azerbaycan top-raklarını kendi idaresi altında birleştiren Safeviler hanedanının hükümdarları, Fars etkisinden tam uzaklaşarak Azerbaycan Türkçesi'ne büyük önem verir, onun tam bir sanat ve edebiyat dili, aynı amanda devlet dili olarak kabul edilmesi ve kul-lanılmasına çalışırlar. Bu devletlerin temelini oluş-turan

Untitled

terekeme soyluları millî geleneklere göre yetişmişti. Onlar artık evvelki devirlerin saray mu-hitinden uzaklaşamayan hükümdarları gibi Fars kültürünün etkisi altında değildiler. Nihayet Türk-lük düşüncesinin, Türklük şuurunun kendi uyanış dönemini yaşaması, dünyanın üç kıtasında hü-kümdarlık eden Osmanlı İmparatorluğu'nun var-lığı ve bütün Avrupa'nın Türk adı karşısında tit-remesi de, Türkçe'nin hayatın bütün sahalarında hakim dil oluşunda etkili oldu. Bu tesirlerle, XV. yy. sonlarında Azerbaycan Fars devletçiliği ge-leneklerinin ve Fars kültürünün son kalesi olan Şir-vanşahlar devleti Safevi hanedanının savaşı siyâsî ve manevî baskısı ile çöktü ve bu saray etrafında toplanan Farsdilli şairler, dönemin edebiyatında hiç bir iz bırakmadan silindiler.

XV. XVI. yüzyılda, Türk dünyasında kültür açısından bir yakınlaşma ve bütünleşme olduğu dikkati çeker. Türk hükümdarları biri birleri ile çe-kışseler de bu hükümdarların memleketlerinde ya-şayan Türk şairleri bir manevî birlik havası oluş-turmaya çaba gösteriyorlardı. Mesela, Güney Azerbaycan'da, Serab kasabasında doğan, Şah Kasım Envar; Orta Asya'ya göçerek burada hem büyük şair, hem de tarikat mürşidi gibi tanınmış, onun takipçileri arasında Emir Tiymur'un torunu Mirze Uluğbey bile bulunmuştur. 1488' de Sultan Hüseyin Baykara'nın veziri Emir Ali Şir Nevai'nin Azerbaycanlı şairin mezarı üzerine türbe yap-tırması, sözünü ettiğimiz manevî birliğin bir sim-gesi gibidir. XVI. yy. Azerbaycan şairlerinin fay-dalandıkları en büyük edebî örneklerden biri de Orta Asya Türk şiirinin ünlü üstadı Nevai'nin eser-leri idi. Nevai şiiri yalnız bedii özellikleri ve ko-nusu açısından değil, dil özellikleri açısından da Azerbaycan şairlerini etkilemişti. Mesela, kendim Nevai ile kıyaslayan ve Sultan Hüseyin Baykara gibi şiire, sanata değer veren bir koruyucu bu-lamadığı için adını dünyaya duyuramadığını söy-leyen Kişveri, eski Özbek-Çağatay Türkçesi'nin ke-lime ve terkiplerini de bol bol kullanıyordu:Kişveri şiiri Nevai şiirinden eskik imes, Bextine düşseydi bir Sultan Hüseyini Baykara.Sanatta bu manevî birlik havasını geliştiren, si-yasette ise zayıflatan şair-hükümdar Şah İsmayıl Hataî (1586-1624) Azerbaycan Türkçesi'ni bir dev-let diline, hatta uluslararası diplomatik münasebet diline çevirdi. O, Akkoyunlu ve Şirvanşahlar dev-letinin varlıklarına son vererek Azerbaycan'ın ku-zeyi ile güneyini birleştirdi ve 1502' de, onaltı ya-şında iken Tebriz'de, kurucusu olduğu Savefiler Devleti'nin başına geçti. Bundan sonra genç şahın İran, Irak ve Orta Asya üzerine zefer yürüşleri baş-lar. Ama 1514' te, Şah İsmayıl Çaldıran'da kendisi gibi şair-hükümdar Sultan Selim'e yenilir ve bun-dan sonra savaşlardan uzaklaşır, hayatının geri kalan on yılını bütünüyle sanata, ülkesinde kül-türün ve sanatın gelişmesine verir. Diğer hü-kümdar-şairler gibi

Untitled

Hatai de bazen şiiri kendi siyâsî fikirlerinin niyetlerinin ifadesi için kul-lanmaktan geri kalmamıştır. Onun şiirlerinin mühim bir kısmı Hatai'nin hakimiyeti döneminde Azerbaycan ve İran'da siyâsî ideolojiye çevrilen şi-iliğin tebliğine ve terennümüne hasredilmiştir.

Hatai kısa ömür sürmesine, bir devlet adamı ve başbuğ olmasına rağmen, kendinden sonra zen-gin bir edebî miras bırakmıştır. Hem aruz, hem hece vezninde eserler yazmıştır. Çok sayıda gazel, tuyug vs. eserleri ile birlikte özgün üslûbu ile ta-nınan "Dehname" adlı mesnevinin müellifi olarak ta tanınmaktadır. Hatai'nin şiirlerinde onu farklı görüş noktalarından müşahede etmek müm-kündür. Bu şiirlerin bir kısmında o, yenilmez bir savaşçıdır, bir kısmında bilge bir tarikat şeyhidir, bir kısmında ise, kalbi sevgi ateşi ile dolu bir aşık-tır. Ama her zaman samîmidir, her zaman inanç-lıdır, her zaman içten gelen duygu ve dü-şüncelerini anlatır. Hatai'nin şiirlerinden insanın manevî özgürlüğü ön plandadır. Dünyaya bakışı açısından Hatai panteizm felsefi anlayışına taraftar görülür. Nesimi ve Hellac-ı Mansur'un fikirlerini devam ettirir. Hatai'nin gerek aruz vezninde yaz-dığı gazellerinde, gerekse halk şiiri üslubundaki eserlerinde kullandığı Azerbaycan Türkçesi gü-nümüz okurları için de tam anlaşılır, halk ağ-zından alınmış bir dildir. Şüphesiz, orta çağ Azerbaycan Edebiyatı'nın ve bütün Türk şiirinin en büyük ve ulaşılamaz sanat zirvesi, bütün devirlerin ve bütün halkların benzersiz sevgi şairi Muhammed Fuzûlî'dir. 1494 'de Kerbela'da doğan, 1556' da, şiirlerinde "Kutsal Toprak" diye adlandırdığı Kerbela'da Hakk'm rah-metine kovuşan Fuzûlî, Türk şiirinin tarihinde en büyük edebî mektebin kurucusu, beş yüz seneden beri yaşamakta olan edebî geleneklerin ya-ratıcısıdır. "Fars lafzı" ile güzel şiirlerin çok-luğunu, "Türk lafzı" ile nezm-i nazik yaratmanın zorluklarını söyleyen şair, Türkçe'nin güzelliklerini ortaya çıkarmak, şiirde onu Fars dili ile rekabet edebilecek bir duruma getirmek vazifesini üst-lenmiş ve bu amacına ulaşmıştır. Fuzûlî, Türk di-lini en yüce hakikatleri, en ince p***olojik du-rumları ifade edebilecek seviyeye yükseltmiş, onu "namerbutluktan" ve "nahamvarlıktan" arın-dırmış, yalnız "hüner dili" değil, aynı zamanda aşk dili, ülfet dili, güzellik dili olduğunu, ölmez eser-leri ile bir daha ispatlamıştır. Fuzûlî, Azerbaycan'a şiirininin sonraki devirlerini ve temsilcilerini o kadar kuvvetli etkilemiştir ki, asırlar boyunca şa-irler Fuzûlî sözünün sihriden, cazibesinden uzak-laşamamış, onun bir beytinin, bir mısrasının yo-rumlanmasına günler, aylar verilmiş, her gazeline onlarca, belki de yüzlerce nazire yazılmıştır. Fars-dilli Azerbaycan şiirinde, kla*** örneğini Ni-zami'nin ortaya koyduğu "Leylâ ve Mecnun" ko-nusunu anadilli edebiyata ilk defa Fuzûlî getirmiş ve kendisinden sonraki "Leyli ve Mecnun"lar için

Untitled

mükemmel bir numune yaratmıştır. Keder, yas, gam, elem şairi gibi tanınan Fuzûlî aynı zamanda insan kalbinin, insan hislerinin en büyük araş-tırıcısı olarak edebiyat tarihimizde yer almıştır. Fuzûlî hangi konuya, hangi şiir türüne elatmışsa, onun sonraki dönemlerde bir kalıp gibi kul-lanılabilcek kla*** örneklerini yaratmıştır. Tür-kiye'de Fuzûlî hakkında yazan ilk müelliflerden biri olan Muhammed Celal 1894' de yayımlatdığı "Osmanlı Edebiyatı Numuneleri" kitabında büyük söz üstadının yaratıcılığmtaki bu yöne dikkat çe-kerek şöyle yapar: "Bağdat edebiyat gülzarmın güzel nağmeli bülbülü olan Fuzûlî, Osmanlı şa-irlerinden karşısında hiçbir üstad, rehber gör-mediği halde, edebiyata yeni hayat veren bir sanat yaratmış; hem de bu sanatı, derelerin cuşışinden, rüzgârın iniltisinden, bir tebessümün tesirinden, bir bedevi kızının masum güzelliğinden iktibas eyle. Bu cephede birinci şairimiz mutlaka Fuzûlî'dir." Fuzûlî'nin mükemmel bildiği üç dilde-Türk, Arap ve Fars dillerinde, yarattığı eserler, onu yalnız Türk edebiyatlarının değil, bütün Doğu Edebiyatı'nın en büyük simalarından biri, dünya edebiyatındaki hümanizm fikirlerinin, insanseverlik duygularının en büyük te-rennümcülerinden biri yapmıştır.

Tabii ki, Fuzûlî'den sonra Azerbaycan Ede-biyatı'nda ana dilinde eserler yaratmak hem kolay, hem de zordu. Kolaydı çünkü, ortada Fuzûlî ör-nekleri vardı; zordu, çünkü, ortada yine Fuzûlî ör-nekleri vardı. Fuzûlî'den daha güzel yazmak mümkün olmasa da, dil açısından artık geriye dönüş yolu kapatılmıştı. Fuzûlî'den sonra Türkçe'nin yayıldığı yerlerde Farsça şiirlerle dikkat çekmek imkansız idi. Azerbaycan şairleri, ilk edebiyat tarihçimiz Fi-rudin Bey Köçerli'nin de üzerinde durduğu bu ger-çeğin farkında idiler ki," ...Türk diline revnak veren ve onu har ve haşakdan temizleyip bir göy-çek ve sefalı çemene benzeden Fuzûlî olubdur ve bununla türklerin üste ümumen ve Azerbaycan Türklerinin boynuna böyük minnet qoyubdur".Edebiyatın gelişmesi, onun büyük eserler ve büyük isimler yetiştirmesi, aynı zamanda bu ede-biyatın yeşerdiği ülkenin sosyal ve siyâsî durumu ile ilgili XVII. XVIII. asırlarda Azerbaycan'da mer-kezi devletin zayıflaması, iç savaşlar, Azer-baycanda siyâsî güç kazanmak için İran'la Osmanlı imparatorluğu arasında süren mücadeleler, ede-biyatın gelişmesini de etkilemişti. Bu devirde millî edebiyatın gelişmesinde iki esas çizgi dikkati çe-kiyordu. Bunlardan birincisi, Fuzûlî etkisi ile doğan kla*** şiir üslubu, diğeri ise, halk ede-biyatının etkisi ile doğan halk şiiri üslubu idi. XVII. XVIII. yy. şiirinin başka bir özelliği, halkın tarihi, çağdaş siyâsî ve manevî durumu, yaşam zor-lukları, bağımsızlığı ve özgürlüğü uğrındaki mü-cadelelerine ilişkin sosyal konuların sık sık ele alın-ması idi. Azerbaycan'da, yalnız bir grubun bedii zevki için hizmet veren saray

Untitled

edebiyatından halk edebiyatına, halkın durumunu ve problemlerinin açıklayan yeni bir edebiyata geçiş dönemi ya-şanmakta idi. Tarihî manzumeler, hükümdarlara yazılan kasidelerin, gerçeklikten uzak med-hiyelerin yerini almakta idi. Bu manzumelerde, ül-kede baş gösteren sosyal-siyâsî olaylar, halkın inandığı, günvendiği ayrı ayrı tarihî şahsiyetlerin faaliyetleri, zamanın gündeme getirdiği prob-lemler vs. mesnevi tarzında tasvir olunuyordu. Bu manzumeler tarihî eserleri tamamlıyor, aynı za-manda bu eserlerde arka planda kalmış olan psi-kolojik yaşantıları, devrin, değişen olayların ge-tirdiği heyecan ve üzüntüleri açıklıyordu. Tarihî şahsiyetlerde II. Şah İsmayil, Şah Abbas, Nadir şah, Seki hakimi Hacı Çelebi han, Hüseyin Müştak Han vb. hakkında, Şakir Şirvani, Ağa Mesih Şirvani, Vi-dadi vb. şairler tarafından tesirli manzumeler ya-zılmış ve halk arasında yayılmıştı. 1 Edebiyatta kla*** şiir üslûbunun. Fuzûlî mektebinin geleneklerini Mehemed Emani (1536-1610), Fedai, Mesihî (1575-1655), Saib Tebrizi (1601-1679),*Gövsî Tebrizi, Mechur Şirvani vs. gibi şairler devam ettirirdiler. Onların hemen hepsi, iki dilli idiler eserlerini hem Azerbaycan Türkçesi, hem Fars dillerinde yazıyor, ama, ana dillerine daha fazla önem veriyorlardı. Adları geçen bu şairlerin ve onların diğer çağ-daşlarının yaratıcılıklarında lirizm esas yer tutsa da, epik eserlere, mesnevi ve manzum hikayelere de ilginin arttığı müşahede edilmektedir. Mesela, sevgi şiirlerinde Fuzûlî'nin takipçisi olarak tanınan Mehemed Emani, bu muhabbet şiirlerinin ya-nısına, konusunu halkın hayatından, gündelik ya-şamından alan "Devesi ölmüş karı", "Tiryekçi", "Hatemi Tai ve karib" gibi manzum hikayeler ka-leme almıştır. Tebriz'de doğup, büyüyen Fedai, tahminen 1580 de "Bahtiyarname" adlı eserini ta-mamlamıştı. İfade edelim ki, Bahtiyarname de "Leyli ve Mecnun" yahut "Hüsrev ve Şirin" gibi kla*** Azerbaycan Edebiyatının geleneksel ko-nulandandır. Fedai'den önce Penahi ve Şemseddin Mehemed gibi Azerbaycan şairleri de aynı isim-de eserler yazmışlardı. Fedai'nin özelliği bu ko-nuyu Azerbaycan Türkçesi ile işlemesinde idi. "Bahtiyarname" bir macera hikayesi idi ve Arap şarkında yaygın "Sindbadname"leri hatırlatıyordu. Ama Fedai, bu geleneksel konudan yararlanarak, bu döneme kadar daha çok aşığın ıstıraplarından ve maşuğun zulümlerinden söz açan edebiyata, sı-radan adamları, tacirleri, esnafları, denizcileri ge-tirmiş, onların maceralarına dayanarak bir sıra mühim manevî-ahlakî problemler-açgözlülük, ta-mahkârlık, zenginlik ihtirası, yalancılık, do-landırıcılık gibi menfî sıfatlar hakkında muhakeme ve mülâhazalar yürütmüştür. Orta asırlar tezkirecilerinin verdikleri bilgiye göre; edebî mirası yüzbin beyitten fazla olan Me-sihi de, lirik şiirleri ile birlikte "Dane ve Dam", "Zenbur ve Esel",

Untitled

"Verga ve Gülşâ" gibi menzum roman niteliğinde olan mesnevileri ile tanınmıştır. Evvelki iki mesnevi şimdiye kadar elde edil-memişse de, sonuncu eser, yani "Verga ve Gülşâ" Mesîhi sanatı hakkında fikir sahibi olmak için ye-terlidir. Şark edebiyatında XI. yüzyıldan baş-layarak işlenen bu mevzu, Mesîhi'nin 1629' da ta-mamladığı onbin mısralık mesnevide, . yeni keyfiyetleri ve farklı cihetleri ile ele alınmıştır.

XVII yy. Azerbaycan'ının önemli bir şairi , Saib Tebrizi'dir. Hayatı devamlı olarak se-yahetlerde geçen bu şair, altı sene Hindistan'da ya-şamış ve Farsdilli şiire "Hind sebkini" - "Hind üs-lubunu" getirmiştir. Hayatının son otuz yılını Safevi hükümdarı II Şah Abbas'm sarayında ya-şamış ve Melikü'ş-şüara adını taşımıştır. Yüz yirmi bin beyitlik Divan'ın ve şark şairlerinin eser-lerinden seçmelerden oluşan Bayaz'm müellifi ola-rak tanınan Saib Tebrizi, Farsdilli şiirin Azer-baycan edebiyatındaki son büyük temsilcisi sayılmalıdır. Aynı zamanda araştırmacısı olan Ş. Tebrizi, bu edebiyatı Farsdilli ve anadilli Azerbaycan şiirinin bir köprüsü olmuş, Farsça yazdığı eserlerde Nizami'nin, Türkçe şiirlerinde ise Fuzûlî'nin geleneklerinin takipçisi olmuştur. Azer-baycan'ın güneyinde, millî edebiyata üç meşhur şair bahşetmiş Gövsiler ailesinden olan ve Saib Tebrizi gibi hayatının bir kısmını Hindistan'da sür-düren Gövsi Tebrizi de Saib'le birlikte iki ge-leneğin, iki edebî mektebin takipçileri arasındadır.Yeni Devir Arefesinde XVIII. yy. başlagmcmdan itibaren Azerbaycan, fasılasız savaşlara sahne olmuştu. 1729'da, hü-kümdarlarının hepsi Türk kökenli olan, kurucusu Şah İsmayil Safevi'nin ölümünden sonra ama Fars-çı politika yürüten Safeviler Devleti çöktü. Türk-lerin Afşar boyundan olan Nadir Şah, İran'ı ye-niden kuvvetli bir devlet durumuna getirmeye uğraştıysa da, onun 1747' de öldürülmesi, bu plan-larının gerçekleşmesine imkan vermedi. İran'daki saltanat çekişmeleri ve merkezî hükümetin za-yıflaması sonunda Azerbaycan, İran ege-menliğinden ayrıldı; ancak küçük hanlıklara par-çalandı. Ülkenin kuzeyinde ve güneyinde Küba, Derbend, Şamahı, Baku, Karabağ, Gence Talış, Nahçıvan, Seki, Karadğ, Tebriz hanlıkları, Marağa ve Urmiya malikaneleri, Şemşeddin, Kazak, İlisu sultanlıkları, Car-Balakan İcması gibi devlet sa-yılamayacak feodal kurum ve kuruluşlar ortaya çıktı. Bu hanlıkların arasında barışı devam et-tirmek imkansız idi. Toprak iddiaları ve çeşitli ne-denlerle daima birbirlerine saldırdılar. Ülke bü-tünüyle bir iç kargaşa yaşamakta idi. Yüz yıldan beri Kafkasya'yı işgal etmek, Karadenize ve Bo-ğazlara çıkmak planları ile yaşıyan Rusya İm-paratorluğu ise kuvvetlenmekte idi. Kafkasya üç büyük devletin-Osmanlı İmparatorluğu'nun, Rusya'nın ve İran'ın menfaetleri çatışmakta idi. Millî devlet geleneğine sahip olmayan Azerbaycan Hanları ise kendi yakın

Untitled

çıkarlarını esas alarak bu devletlerden birini destekler, hatta Rus orduları ve Gürcü Çarları ile birlikte kendi kardeşlerinin üze-rine gitmekten çekinmezler. Azerbaycan'da siyâsî düzenbazların, sahte hanların ve sultanların sayısı artar. Hakimiyet ihtirası ile halkı kana ve ölüme sürükleyenler tarih sahnesinde birbirlerini takip eder. Bu çalkantılı ve karanlık dönemin ız-tıraplarını yaşayan şairler eserlerini, artık ge-leneksel gül-bülbül, aşık-maşuk konusunda değil, gözleri önünde cereyan eden kederli olaylar üze-rine yazarlar. Şakir Şirvani ve Ağa Mesih Şirvani gibi şairler, XVIII. yy. başlangıcında Azerbaycan'ın en karışık bölgelerinden birisi olan Şirvan'daki kanlı olayları, gerçek tarihî hadiseleri, iri hacimli mesnevilerinde tasvir ederler.

Azerbaycan, manevî ve kültürel alanda da İran tesirinden uzaklaşır. Bu gelişme edebiyatta, Halk Edebiyatı üslûbunun, halk şiirinin öne çık-ması, şiir dilinin temizlenmesi ve saflaşması, ede-biyatın daha büyük bir ölçüde halk hayatına gir-mesi, millî özellikleri ve millî p***olojiyi daha büyük çapta yansıtması ile kendini gösterir. Azer-baycan şairleri ve yazarları yüzlerini, mensub ol-dukları halka çeviriyorlardı; mitolojik şahların değil, bu halkın tarihini öğrenmek, saray gü-zellerini değil, gözleri önündeki halk güzellerini te-rennüm etmek zaruriyetini anlıyorlardı. Edebiyata küçük ölçüde de olsa milliyetçilik duyguları yer-leşiyordu ve bu duygular her şeyden önce ede-biyatın; dilinin, konularının, kahramanlarının halka yakınlaşmasından, halka kavuşmasından or-taya çıkıyordu.

Yazılı edebiyatta böyle bir yakınlaşmanın ilk temsilcileri XVIII. asır şairlerinden Molla Veli Vi-dadi (1709-1809) ve Molla Penah Vakıf (1717-1797) idi. Birbirine sıkı dostluk bağlan ile bağlı olan bu sanatkarlar, kla*** şiirin geleneklerine ve özel-liklerine hakim olmalarına, kla*** Azerbaycan ve şark şairlerinin eserlerini, Fars ve Arap dillerini mükemmel bilmelerine rağmen, yüzlerini halk edebiyatına çevirdiler. Azerbaycan Halk Ede-biyatı'nın koşma, geraylı, tecnis vs. gibi türlerini yazılı edebiyata getirdiler. Onlar şiiri yalnız şekil açısından değiştirmekle, halka yakınlaştırmakla ye-tinmediler, onun konusunu, kahramanların da de-ğiştirmeye, yenilemeye çalıştılar. Özellikle de Vakıf, sanatını derinden bildiği ve sevdiği Fuzûlî'nin sihrinden kurtulabildi ve Fuzûlî'den sonraki "edebî zirvesizlik" dönemini sona er-direrek Azerbaycan şiirinin tarihinde yeni bir zirve, yeni bir edebî geleneğin ve şiir mektebinin kurucusu oldu. Vakıf beş yüz seneden beri Arap Edebiyatı'ndan gelme aruz vezninin sınırlarına ka-panıp kalan Türk şiirini, bu sınırlardan çıkardı, millî şiire hece veznini getirdi. Aruzdan uzaklaşma büyük ölçüde Arap ve Fars dillerinin etkisinden, şiirde kendine yer bulan çak sayıda yabancı ke-limelerden kurtulmak için de yol açtı.

Untitled

Vakıfın dil ve biçim açısından yenileşmeye başlayan Azerbaycan Edebiyatı Tarihi'ndeki başka bir önemli hizmeti, onun canlı insanı, hayattan zevk alan insanı, bütün his ve heyecanları ile ede-biyat getirmesidir. Vakıf asırlar boyu keder, elem, hicran, ayrılık, gam, vefasızlık, şikayet, sitem, küs-künlük, bedbinlik vs. motifleri üzerinde köklenmiş kla*** şiirin karşısına yaşama sevinci, hayat sevgisi ile coşup-taşan, hayattan zevk almaya çağırın, iyim-ser, neşeli bir şiir koydu. Azerbaycan tarihinin ka-ranlılık ve kederli bir döneminde yaşayan Vakıf ha-yatta da, edebiyatta da her zaman ışık aradı ve buldu. Vakıf XVIII. yy. Azerbaycan'ının yalnız ede-biyatında değil, siyâsî hayatında da iz bırakmış büyük şahsiyetlerdendir. O, otuz yıla yakın bir zaman, 1747'de Penap Han tarafından kurulmuş olan Karabağ Hanlığı'nın baş vezirliğini yapmıştır. Vakıf, şiirlerinde içerisinde yaşadığı muhitin her yönüyle aksettirmeye çalışmıştır. Hayatının so-nuna, doğru, yaşadığı dehşetli olayların etkisi al-tında şiirlerinde, her zaman reddettiği keder mo-tifleri ağırlık kazanmışsa da, Vakıf Azerbaycan şiirinin tarihine hayat, sevinç ve mutluluğun şairi olarak girmiştir. Şiirlerinin birinde,Toy-bayramdır bu dünyanın ezabı, Eqli olan ona getirir tabı, diyen şair, gerçekten de edebî kişiliği ve yaratıcılığı ile azaplar arasında bir sevgi, bir sevinç, bir inanç yaşatmanın örneğini vermiştir.

XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren ede-biyata gelen şairlerin büyük bir kısmı Vakıfın yo-lundan giderler. O'nu kendilerine sanat hocası sayar ve Vakıf koşmaları üslubunda eserler ya-zarlar. Mehemed Bey Cavanşir, Aşık Peri, Kasım Bey Zakir, Yehya Bey Dilgem ve onlarca diğer Azerbaycan şairinin eserlerinde yaşatılan bu ge-lenek XX asr Azerbaycan şiirinde de devam et-tirmektedir. Vakıf orta çağ Azerbaycan şiirinin son büyük klasiğidir. Ama o, sanatının bütün ruhu ile geleceğe istikametlenmiş bir şairdir. Diğer ta-raftan Vakıfın zengin yaratıcılığı ortaçağ ve yeni Azerbaycan edebiyatlarını birleştiren, biri birine bağlayan bir köprü timsalindedir.

XIX. yüzyılın başlangıcı, aynı zamanda Azer-baycan'da Rus işgalinin başlangıcıdır. Aslında bu işgalin planı yüzyıl önce, sadece Avrupa'ya değil, Doğuya da pencere açmak isteyen Rus imparatoru I. Pyotr'un-Türk kaynaklarında denildiği gibi Deli Petro'nun, zamanında çizilmişti. 1722' de Baku üzerinden yürüyen ve Derbent'e kadar gelen Deli Petro iç ayaklanma nedeni ile geri dönmek zo-runda kalmıştı. Hayatının son aylarında vasiyetini yazarak hayalinde yaşattıklarının ger-çekleştirilmesini varislerine havale etmiştir. XVIII. yy. ortalarında Osmanlı Devleti'nin evvelki gü-cünü ve kudretini kaybetmesi, İran'ın iyice za-yaflaması Rusya'ya Kafkaslarda daha aktif bir po-litika yürütmek imkanını verdi. 1783' te

Untitled

Gürcistan Rusya'nın himayesine geçti. Buradan, Rusların yolu artık doğrudan Azerbaycan'a idi.

1804' de Rus orduları Gence'yi ele geçirdiler. Rusların, uygun şartlar altında teslim olma teklifini nefretle reddeden Gence Hakimi Cevad Han, kale duvarlarının üzerinde şehit oldu. Gence'nin ar-dından, aynı yıl Karabağ Hanlığı ve Car-Balaken icması, 1805'te Şamahı Hanlığı, 1806'da Baku, Der-bend, Küba hanlıkları Rusya'nın işgaline uğradı. Rusya'ya savaş ilan eden İran, 1813'te mağlup oldu. 12 Ekim 1813'te Karabağ'daki Gülistan kö-yünde İran'la Rusya arasında imzalanan barış an-laşmasına göre İran; Gence, Karabağ, Seki, Şirvan, Küba, Baku, Talış hanlıkları, Doğu Gürcistan ve Dağistan'a üzerindeki iddialarından el çektiğini bildirdi.1826'da İran, İngiltere ve Fransa'nın da tahriki ile yeniden savaşa girdi. Ama, bu savaş da İran-lıların yenilgisi ile sonuçlandı. Neticede 1828 yı-lının Türkmençay barış anlaşmasına göre Nah-çıvan ve İrevan hanlıkları da Rusya'ya geçti ve böylece Azerbaycan'ın kuzeyinin Rusya İm-paratorluğu tarafından işgali tamamlandı. Araz nehri sınır olarak kabul edilmekle, Azerbaycan ikiye bölündü. Yeni topraklara sahip olan Rusya çok geçmeden buradaki hanlık idare sistemine son verdi; eski hanların yerine Rus subaylarından olu-şan komendantlar tayin etti. Birbirinin ardınca ge-çirilen ıslahatlar, Azerbaycan'm İmparatorluğun içerisinde eriyip gitmesi, yerli halkın bir Rus te-baasına çevrilmesi amacını gütmekte idi.

Marksizmin banilerinden biri olarak tanınan F. Engels, K. Marks'a gönderdiği 13 Mayıs 1851 ta-rihli mektubunda, Rusya'nın doğudaki, özellikle de Kafkasya'daki fetihlerine değinerek şöyle yazar; "Bütün rezilliğine ve Slav çirkefine rağmen Rusya Şarkla münasebette gerçekten ilerici bir rol oy-nuyor... Rusya'nın hakimiyeti Karadeniz ve Hazar Denizi için Merkezi Asya için, Tatar ve Başkırtlar için medenileştirici rol oynuyor... Bu fikirde bir gerçek payı vardır. Ancak, son dönemlere kadar Engels'in bu fikrine istinad olunurken onun birinci kısmı ("Rusya bütün rezilliğine ve Slav çirkefine rağmen...") bir kenara atılır, yalnız ikinci kısmı ve-rilirdi. Aslında XIX yy. evvellerinde ba-ğimsizliklerini ve özgürlüklerinin kaybederek Rusya'nın işgali altına düşen, Türk boyları, hem imparatorluk politikasının rezillik ve çirkeflerini kendi hayatlarında yaşamış, hem de gerçekten şark ülkeleri ile kıyaslandığında daha ilerici gözükten Rusya'nın medenileştirici etkisini hissetmişlerdi. Daha doğrusu, Rusya bu halklar için, Avrupa kül-türüne bir geçit, bir köprü işlevini taşımişti.

Rusya işgalinden sonra dağınık, her zaman birbiri ile savaş ve kargaşa durumunda olan Azer-baycan hanlıkları, yalancı bir devletin, işgalci bir

Untitled

imparatorluğun çatısı altında da olsa, birleştiler. Çekişmelere ve iç savaşlara, İran'ın eksilmeyen baskınlarına son verildi. Toprak cihetinden bir-leştirilen Azerbaycan'da, zaman geçtikçe hanlık döneminin oluşturamadığı birlik duygusunun ilk ışıkları gözükmeye başladı. Rus idaresinin ge-tirdiği sıkıntılar, kendi topraklarında her adım hak ve hukuklarının çiğnenmesi, imparatorluk si-yasetine karşı bir tepki olarak millî ve dinî his-selerin sürekli ayakta tutulmasını sağladı. Artık edebiyat da, edebiyat adamları da uçurulmuş sa-raylardan, dağıtılmış hanedanlardan uzaklaşarak halkın, toplumun arasına girmişti; onunla birlikte yüzüyor, onunla aynı hayatı yaşıyordu.

Azerbaycan'ın yeni bir döneme girdiği, yeni ekonomik, siyâsî, kültürel ilişkilere koşulduğu XIX. yy. başlarında Azerbaycan Edebiyatı birkaç çizgi üzerinde gelişmekte idi. Bunlardan birincisi, edebiyatta kla*** sanat geleneklerine, Fuzûlî edebî mektebinin geleneklerine dayanan divan şiiri idi. Divan Edebiyatı'nın temsilcileri ülkenin hayatında baş gösteren köklü değişikliklerden habersizmiş gibi geleneksel konularda eserler yazmakta, na-zireler uydurmakta idiler. XIX. asrın, bu şiir üs-lubunda, bu edebî mektep temsilcilerinin ya-raticılığına getirdiği esas yeniliklerden biri, dinî mevzuların daha sık şekilde ele alınması, Tarikat Edebiyatı'nın güçlenmesi idi. Mersiye şiiri Azer-baycan'ın gerek kuzeyinde, gerekse güneyinde yaygınlık kazanmış, bu şiirin Raci, Gumri, Dehil-, Şüai, Süpehri, Mirza Hebib Kudsi, Pürgem Bedii, Ahi vs. istidatlı temsilcileri yetişmiştiler. Mersiye şiiri baştan başa şiilik ideolijisinin tebliğine, şii mu-kaddeslerinin hayatının tasvirine ve Kербela olay-larının açıklanmasına hasredilmişti. Azerbaycan'ın Rusya işgali altında olan Kuzey kesiminde mersiye ve tarikat şiirinin yayılmasının, yerli halkın dinî hislerini her zaman ayakta tutmak ve böylece on-lara yabancılar karşısında bir direniş gücü ve inan-

cı kazandırmak açısından önemi vardı. Diğer ta-raftan dinî edebiyat, özellikle de mersiye şiiri, hal-kın geniş tabakalarına ulaştırılabilen az sayıda ede-biyat örneklerinden birincisi ve muhtemelen de sonuncusu idi. Millî edebiyatın gelişmesindeki ikinci çizgi Vakıf geleneklerinin ve halk şiiri üslubunun yeni şartlardaki devamı ile ilgili idi. Vakıftan sonra XIX. asrın birinci yarısında onun adı ile ilgili olarak bu edebî cereyan Azerbaycan'ın güneyinde ve ku-zeyinde, bütün bölgelerde yaygınlaşmıştı. Yazılı edebiyatta aşık şiiri geleneklerinin yer alması, ilk merhalede, Aşık Edebiyatı'nın halk kitleleri içe-risinde bilinir olması ve herkes tarafından ko-laylıkla anlaşılması ile ilgili idi. Ama yazılı ede-biyat, Şah İsmail Hatai döneminden başlayarak, yalnız aşık şiirinin şeklini, mevzunu kullanmakla sınırlanmamıştı. Eğer böyle olsaydı, o zaman zaten yazılı edebiyatla, aşık şiirinin,

Untitled

Vakıfla Aşık Ali'nin hiçbir farkı olmazdı. Halk şiiri üslubunda güzel, oynak, anlaşılır eserler yazan Zakir, Mehemed Bey Aşık, Aşık Peri, Mirz Hasan Mirz, Kâzım Ağa Salik, Mücrüm Kerim Vardani, Melikballı Kurban vb. aynı zamanda kla*** şiirin tecrübesinden ve kurallarından da faydalanıyorlardı. Onlar kendi eserlerinde iki geleneği bir araya getirip, onun bir-liğine, sentezine ulaşıyorlardı. Nihayet, yazılı ede-biyattaki halk şiiri üslûbu, aşık şiirinden farklı ola-rak ilmî, tarihî kaynaklara dayanır. Hem çeşitli, hem de ekseri hallerde bilgi ve okumayı gerektiren sosyal, siyâsî ve tarihî konuları ele alıyorlardı.

Azerbaycan edebî-bedii fikrinin tarihinde XIX asrın ilk on yılında meydana çıkan üçüncü çizgi ise, tamamıyla yeni, modern, batılı bir edebiyat ya-ratmak çabaları idi. Edebiyatın, millî özelliklerini korumak şartı ile, konu ve şekil açısından köklü değişikliklere gitmesi kişisel isteklerin, yahut edebî zevklerin eseri değildi; yenileşen devrin zamanın talebi idi. Ama bu yenileşme, edebî ve kültürel bir birikim üzerine gerçekleştirilebilirdi. Bu birikimin elde edilmesi Rus ve Avrupa kültürü ile temasta olmayı, bu kültürleri öğrenmeyi, onları millî şart-lara tatbik etmeyi gündeme getiriyordu.

Şüphesiz, XIX yy. Azerbaycan Edebiyatındaki bu gelişme çizgileri birbirinden ayrılmış, tecrit edilmiş şekilde değildi. Şiirde Fuzûlî mektebinin devamcısı gibi takdim edebileceğimiz Seyid Ebül-gasim Nebati aynı zamanda halk şiiri üslubunda yazılmış güzel koşmaların, geraylıların ve tec-nislerin müellifi idi. Yahut, Vakıfın takipçisi ve Vakıf edebî mektebinin XIX. yy.'da en büyük temsilcisi olarak adlandırabileceğimiz Kasım Bey Zakir, mükemmel gazellerin, tercî-i bend ve terki-b-i bendlerin, muhammes ve müseddeslerin de mü-ellifi olarak millî edebiyat tarihimize girmiştir. Diğer taraftan, Zakir, Vakıf geleneklerini daha da zenginleştirerek, millî edebiyatta sosyal mazmunlu yergilerin ilk örneklerini yaratmıştır.

Azerbaycan Edebiyatı'nın, öz doğulu dün-yasının, doğulu düşüncelerinin içerisinde yaşadığı dönemlerde belki de onun, halkın adına koş-masına, halkın hak ve hukuklarını savunmasına ih-tiyaç yoktu. Ama XIX. yy.'da durum kökünden de-ğişmişti. Azerbaycan halkı tamamıyla farklı bir dünyanın, değişken bir düşünce tarzının içerisinde girmişti ve burada onun edebiyatının, onun ya-zarlarının üzerine son derece büyük görev dü-şüyordu. Bu edebiyat ve onun temsilcileri bir ta-raftan Azerbaycan Türkleri'nin kim olduklarını, nereden geldiklerini, hangi tarihî kökene, kültürel birikime, manevî ve ahlâkî kanaatlere sahip ol-duklarını dış dünyaya anlatmalı, öbür taraftan da, bu dış dünyanın, bu çevrenin ne olduğunu Azer-baycan Türkleri'ne açıklamalı idiler. Tabii ki, gazel ve kasidelerin, bayatı ve

Untitled

koşmaların Azerbaycan Edebiyatı için bütün doğallığına ve dogmacılığına, Azerbaycan Türkü için bütün yakınlığına ve an-laşılırlığına rağmen, bu edebî türlerin, daha doğ-rusu yalnız bu edebî türlerin yardımı ile dünyaya açılmak ve dünyayı kendisi için açmak son derece zor idi.

İnsanlığın sosyal yükselmenin yeni bir aş-a-masına kavuştuğu, tek dünya edebiyatının ortaya çıkmaya başladığı bir dönemde, bu problemi millî edebiyatların, özellikle de Şark-İslam Ede-biyatları'nın büyük çoğunluğu yaşamakta idi. Tabii ki, Azerbaycan Edebiyatı da onların arasında yer almıştı. Hem de, yenileşmenin, kaçınılmazlığını, bu edebiyatın temsilcileri daha erken anlamıştılar. Bu da, daha ziyade Azerbaycan'ın jeopolitik mev-kii, onun Türk Dünyası'nın Orta Asya ve Türkiye gibi mühim merkezlerinden yapay bir şekilde ay-rılması, Hıristiyan çevresinde kalması ile ilgili idi. Rusya ile daha aktif ilişkiler kuran, Rus diline, Rus eğitime sahip olan, Rus memurları arasında ye-ralarak yönetime el koyan Ermeni ve Gürcüler'in tecrübesi, kendi milletine faydalı olmak açısından Azerbaycan Türklerine aynı yoldan gitmeyi telkin ediyordu. 1830' dan sonra Azerbaycan'da yeni tipte, Rus dilinde eğitim veren okulların açılması, Azerbaycan asilzadelerinin Rusya ordusuna alın-ması vs. Ruslarla Azerbaycan Türkleri arasında sosyal ve kültürel ilişkilerin hız kazanmasına yol açtı. Rusya üniversitelerinde ilk Azerbaycanlı öğ-renciler ve profesörler gözükmeye başlamıştı. Şair ve bilim adamı Mirza Cafer Topçubaşı (1784-1869) Sant Petersburg Üniversitesi'nin profesörü ve kürsü başkanı olarak Azerbaycan, Osmanlı, Fars Edebiyatlarının ve dillerinin öğretim ve in-celenmesi alanında en otoriteli uzmanlardan biri sayılıyordu. Kazan Üniversitesinin profesörü, Sankt Petersburg Üniversitesi Şarkiyat Fa-kültesi'nin kurucusu ve ilk dekanı Mirza Kâzimbey (1802-1870) Rus Şarkiyatçılığının atası olarak ilim tarihine girmişti. Onun ilk defa 1839' da Kazan'da yaymlanan "Türk Dili Grameri" eseri bu sahede Rusya'da ilk örnek idi. Mirza Kâzimbey aynı za-manda Osmanlı Edebiyatı kla***lerine dair bir sıra ilgi çekici incelemelerin, Osmanlı tarihî üzerine araştırmaların müellifi idi.XIX. yy. başlarında edebiyata gelen Ab-baskulu Ağa Bakıhanov Kudsi (1794-1847), İs-mayılbey Kutkaşmlı (1806-1861) gibi Azerbaycan yazarları, hem anadilli edebiyatın geleneğini, hem de Rus ve Avrupa edebiyatının tarihini ve esas ge-lişme çizgilerini mükemmel biliyorlardı. Ba-kıhanov son Baku hanı II Mirze Mehemed'in, İs-mayılbey Kutkaşmlı ise İlisu sultanı Nasrullah Sultan'ın oğlu idi. Her ikisi de Rus ordusunda hiz-met etmiş, birincisi Albay, ikincisi ise General rüt-besine yükselmişti. Ama ikisi de hayatlarının so-nunda bundan pişman olmuş, Hacca giderek tövbe etmişlerdi. Abbaskulu Ağa Mekke yolculuğu sı-rasında ölmüş

Untitled

ve ziyaretine gittiği kutsal top-raklarda defnolunmuştu.Yaratıcılık alanının genişliği açısmdan Ba-kıhanov, XVIII. yüzyıl Fransız an***lopedistleri ile kıyaslanabilir. O, şair ve yazar, tarihçi, dilci, coğ-rafyacı ve filozof idi. Rusya'da Fars dilinin ilk gra-merini yazmış, Azerbaycan tarihî üzerine "Gü-lüstan-i İrem" adlı bugün de önemini yitirmeyen bir eser kaleme almıştı. Bakıhanov'un felsefeye, astronomiye vs. hasrolunmuş eserleri, onun geniş bilgi dairesi, yenilikçi ve çağdaş düşüncesi hak-kında fikir vermektedir. Bilimsel araştırmalarında Bakıhanov Kuran-i Kerim ayetleri ile çağdaş ilmî bilgileri bir araya getirmeye, bir sıra tarihî, ilmî ko-nuların bu Kutsal Kitap'ta ele alınması fikrini te-mellendirmeye çaba gösteriyordu. Şiirlerini Kudsî mahlası ile yazan Bakıhanov edebî yaratıcılığa, geleneksel bir divan şairi gibi başlamış, ama aradan çok geçmeden edebiyatta gerek biçim gerekse konu açısından mo-dernleşmenin gereğini duyarak gazelcilikten uzak-laşmıştı. Bakıhanov XIX. yy. Azerbaycan Ede-biyatı'nın ve kültürünün tarihinde "Maarifçilik hareketi" adı ile tanınan hareketm ilk tem-silcilerinden ve önderlerinden biri idi. Fransız eği-timcilerinin ardınca, onların Azerbaycan'daki hem-fikirleri de, cemiyetteki butun belaların kökünü ilimsizlikte, cahillikte, nadanlıkta görür ve halk arasında eğitimin geniş çapta yayılması ile bir sıra sosyal sıkıntıların, fanatizmin, nadanlığın ortadan kaldırılacağına içten inanıyorlardı. Aralarında, XIX. yy. Azerbaycan Edebiyatı'nım Abbaskulu Ağa Bakıhanov, İsmayılbey Kutkaşmlı, Kasımbey Zakir, Mirza Şefi Vazeh, Mirza Fetheli Ahundov, Hasanbey Zerdabi, Necefbey Vezirli gibi tanınmış temsilcilerinin de bulunduğu "maarifçiler" mü-cadelelerini iki alanda sürdürüyorlardı. Bir ta-raftan toplum içerisinde eğitimi yaymak, bilgili insan yetiştirmek için, okulların açılmasına, ders kitaplarının yazılmasına, ders programlarının ha-zırlanmasına katılıyor, öbür taraftan ise, maarifçi bir edebiyat oluşturarak, eserleri vasıtası ile eği-timcilik fikirlerini toplum arasında yayıyorlardı. Onlar eğitim yolu ile halkın gaflet uykusunda uya-nacağına, kendi hak ve hukukuna sahip çı-kacağına, zulme, istismara, millî ve dinî baskılara karşı mücadele vereceğine inanıyor ve eserlerinde bazen simgelerle bazen de açık şekilde bu fikri açıklıyorlardı. Azerbaycan maarifçileri basit şe-kilde de olsa, milliyetçilik duygularını uyan-dırmayı, herkesin kalbinde bir vatan sevgisi do-ğurmayı kendileri için amaç bilip, bu yoldan, milleti Ruslaştırma politikasına karşı manevî ve aklî tepkiyi hazırlıyorlardı. Bakıhanov-Kudsî "Tezhibü'l-ahlak" (Ahlakın güzelleştirilmesi), "Kitab-i nesihet", "Gülüstan-i irem" gibi eserlerinde zengin tarih ve kültür ge-leneklerine dayanarak yetişmiş millettaşlarını, çağ-daş eğitime sahip çıkmak yolu ile cahillikten ve fa-natizmden uzaklaşmaya çağırıyordu. İsmayıl Kutkaşmlı Fransız dilinde kaleme

Untitled

aldığı ve 1835' te Varşova'da yayınlattığı Reşidbey ve Seadet Hanım adlı küçük romanındaki, aynı adlı kah-ramanlarının örneğinde, eğitim görmüş insanın her açıdan eğitimden uzak kalmış insandan üs-tünlüğünü, avantajlarını gösteriyordu. Kasimbey Zakir (1784-1857) ve Mirza Şefi Vazeh (1792-1852) şiirlerinde Azerbaycan Türklerinin ve bütünüyle Türk-İslam dünyasının yürekler yakıcı durumunu eğitimsizlikle açıklıyor ve kurtuluş yolunu bir an önce okullar açmakta, öğretmenler yetiştirmekte, milleti temsil edecek, her yerde onun hukukunu savunabilecek şahsiyetler yetiştirmekte görünüyorlardı.

Tabii ki, edebiyatın, sosyal hayatın prob-lemleri ile sıkı şekilde ilgilenmesi, onun hem mez-mununu, hem de biçimini ciddi değişikliklere uğ-rattı. Abbaskulu Ağa Bakıhanov "Mişkatü'l-envar" ve "Miratü'l-camal" eserleri ile maarifçi şiirin ilk örneklerini ortaya koydu. "Kitab-i Esgeriyye" hi-kayesi ile yeni tipte, çağdaş ve dünyevî mazmunlu, konusu halk hayatından alınmış ilk nesir örneğim vermeye teşebbüs etti. Zakir, şark edebiyatlarının

bir çoğunda olduğu gibi Azerbaycan edebiyatında da yaygın olan kişisel karakterli hicivlerden, ciddî içtimaî yergiyeye geçişi, kendi şiirleri ile ger-çekleştirdi. Bababey Şakir, Mirza Bakış Nadim, Fa-zilhan Şeyda, daha sonraki devirlerde ise Seyid Azim Şirvani vb. şairler bu geleneği devam et-tirerek XIX. yy. Azerbaycan şiirinde her açıdan ma-arifçiliği savunan, terakkiyi ve gelişmeyi des-tekleyen, isyankâr ve mücadeleci ruhu ile seçilen yergici bir mektep oluşturdular. Bu yergilerin asıl tenkit hedefi, Azerbaycan'ı soyup talayan Rus me-murları ve onların yerli işbirlikçileri, cahil mollalar, kendi milletlerinin düşmanı haline getirilmiş millî mankurtlar, köylünün kanını içen toprak sahipleri vb. halka karşı güçler idi. Tabii ki, gazelden, koş-madan yergici şiire geçiş zamanı, yalmz şekil değil, dil, üslub, benzetme ve mukayeseler, kısaca bütün atributlar yenileşmiş, değişmişti. Satirik şiirle divan şiiri arasında artık geçilmesi mümkün ol-mayan bir ara, mesafe vardı. Ama bütün çabalara rağmen XIX. yüzyılın bi-rinci yarısında, Azerbaycan şair ve yazarları halâ eski edebiyatın etkisinden tam şekilde kur-tulamamıştılar. Edebiyat yine de, cemiyet ha-yatında baş gösteren ciddî değişikliklerin mer-kezinde değildi; halkı birleştiren ve seferber eden bir güce çevrilmişti. Sadece, asırlardan beri var-lıklarını korumakta olan eski türler, hızla değişen yeninin bütün yönlerini aksettirmekten aciz idi. Devrin yeni mazmunu ile millî edebiyatın eski bi-çimleri arasında bir barışmazlık, uyuşmazlık or-taya çıkmıştı. Azerbaycan Maarifçi Edebayati'nin ilk temsilcileri ve XIX yüzyılın birinci yarısındaki edebi-bedii fikrin sürükleyici temsilcileri olan Ab-baskulu Ağa Bakıhanov, Kutkaşmlı, Zakir, Mirza Şefi Vazeh, Nebati vb. bu gerçeği hissetseler de, yeni, modern edebiyatın yalnız

Untitled

temel taş-larmıkoyabilmişler.Azerbaycan Edebiyatı'nı yenileştiren, onu mazmun ve tür açısmadan zenginleştiren, Avrupa Edebiyatı'nın gelenekleri, şekil ve formalarını ce-saretle millî edebî zemine tatbik eden ilk yazar Mirza Feteli Ahundov (1812-1878) oldu. Eski tip okulda-mollahanede eğitim görem ve gelecekte bir din adamı olmayı hedefleyen Ahundov büyük ve çağdaş muallimi Mirza Şefi Vazeh'in teşviki üze-rine, bu fikrinden vazgeçmiş ve Tiflis'e giderek doğu dilleri tercümanı olarak devlet hizmetine gir-mişti. Kafkasya'nın aynı zamanında kültür merkezi niteliğinde olan Tiflis'te geçirdiği yıllar onun fikri gelişmesinde son derece önemli rol oynamıştı. 1837' de, Puşkin'in ölümüne "Şark poeması" adlı ilk kasidesini Fars dilinde yazmış ve kendisi Rus di-line çevirerek Moskova dergilerinde yayınlamıştı.

Bu eser ilgi ile karşılanmıştı. Ancak, tuttuğu yolun millî edebiyat yolu olmadığını anlamış ve "Bugün milletin menfaatleri için faydalı olan roman ve dra-madır" kanaatine gelmişti. Bu kanaatin tesiri ile de 1850-1855 yılları arasında adını bütün dünyada du-yuran altı komedisini yazmıştı. Mirza Feteli Ahun-dov bütün Müslüman şarkında drama türünün ilk örneklerini ortaya koymuş ve mensup olduğu hal-kın edebiyatında yeni edebî mektebin kurucusu olarak tarihe geçmişti.Ahundov'u dramaturjiye, hem de onun sırf komedi türüne sevkeden şeyler nelerdir? Önce, söylemek gerekiyor ki, Mirza Feteli, edebiyatın karşısına ciddî talepler koyan, onun halkın ve ce-miyetin en önemli sorunlarını gündeme ge-tirmesini isteyen bir sanatkâr idi. Ahundov'un na-zarında çağdaş hayatın dışında toplumun, halkın menfaatlari ile ilgili olmayan edebiyatın hiç bir de-ğeri yoktur. Bu açıdan o, geleneksel şiirin, kla*** Divan Edebiyatı'nın tam bir inkarcısı gibi ta-nınmakta idi. Hatta inkarcı düşüncelerinde o kadar ileri gitmişti ki, büyük Fuzûlî de onun nazarında bir "Üstad-ı nazm" idi. Tabii ki, böyle de-ğerlendirmede bir aşırılık vardı. Ama bu aşırılık, herşeyden önce Ahundov'un edebiyatı halka ya-kınlaştırmak, onu halk hayatının tercümanı haline getirmek isteğinden kaynaklanıyordu. Diğer ta-raftan, o, tenkidin değerine inanırdı. Ahundov Şark Edebiyatı Tarihi'ni iyi bilirdi. Bu açıdan da, yüzlerce değerli örneği ortada bulunan Şark Di-daktik Edebiyatı'nın, nasihatçi şiirin, hiçbir şeyi de-ğiştirmedeğini görüyordu. Bu yüzden de o, mizah yolu ile, gülmekle, eleştirmekle, ayıpları gös-termele ıslah etmek yolunu daha makbul sa-yıyordu. Büyük yazarın millî edebiyat tarihinde ta-mamen yeni bir geleneğin başlangıcı olan "Komedi" türüne müracaatı da bununla ilgili idi.

Bu yeni edebî türün ilk örneklerini verirken Mirze Feteli Ahundov halk tiyatrosu tec-rübelerinden, Rus ve Avrupa yazarlarının eser-lerinden faydalanmıştı. İlk

Untitled

komedisi olan "Ser-güzeşt-i Molla İbrahim Halil Kimyager" müellifin; kuvvetli dramaturji kabiliyetini, tip yaratmak ba-şarısını, kaleminin yakıcı, ama aynı zamanda da şifa verici kudretim tam olarak ortaya koydu. Bu eserde Ahundov, uzun asırlardan beri doğuda ve batıda dolandırıcılık ederek masum insanları al-datan, "İksir"ın yardımı ile demiri yahut bakırı al-tına çevireceğini söyleyen, sonunda, topladıkları paraları alarak firar eden simyacıların umu-mileşmiş bir tasvirini vermiştir. Ama, yazar yalnız dolandırıcı kimyacı Molla İbrahim Halil'in fı-rıldaklarını açıklamakla yetinmemiştir; onun kar-şısına "Herkesin mesleği onun kendisine iksirdir"şiarı ile yaşayan şair Hacı Nuri'yi çıkarmıştır. Hacı Nuri içerisinde bulunduğu cahil, karanlık muhiti ışıklandırabilecek yegâne kuvvettir. Işıkla zul-metin, akılla nadanlığın bu mücadelesi, Mirze Fe-teli Ahundov'un diğer komedilerinin de esasını teşkil etmektedir. Yeni hayatın kurucusu olabilecek bu aydın, yenilikçi kuvvetlere, "Hekâyet-i Mösyö Jordon Hekim-i Nebatat ve Derviş Mesteli Şah Ca-dügün-i Meşhur" komedisindeki Şahbaz Bey, "Vezir-i Han-i Lenkeran" komedisindeki Teymur Ağa vb. dahildir. Onlar, içerisinde yaşadıkları dün-yanın ve münasebetlerin değişmesi gereğini an-layan, dünyaya açılmak, dünyayı tanımak ve aynı zamanda kendi halkını, milletini de dünyaya ta-nıtmak düşüncesi ile yaşıyorlar.

Mirze Feteli Ahundov hakkında ilk ciddî in-celemerden birinin müellifi olarak tanınan Fe-ridunbey Köçerli, onun komedilerini XIX. asrın ikinci yarısındaki Azerbeycan hayatının an-***İopedisi olarak adlandırmıştı. Bu gerçekten de böyle idi. Çağdaş hayatın hemen hemen bütün insan tipleri ve sorunları bu komedilere yansımıştı. Bunlarda, hiçbir meslek sahibi olmadan gününü hırsızlık ve haydutlukla geçiren beylere, çoluk-çocuğunu aç bırakarak para biriktiren cimri ta-cirlere, yalancı hakimlere ve avukatlara, yönetimi ile halkın basma daha büyük belalar getiren han-lara, rüşvetçi ve işleri süründürmeci Rus me-murlarına, her cihetten Ruslar'a yaranan Ermeni tiplerine, temiz kalpli, ama eğitimsiz, cahil ev ha-nımlarına, dolandırıcı derviş ve mollalara, sahtekâr kiş adamlarına, kısaca, eserlerin yazıldığı dö-nemdeki kAzerbaycan toplumunun hemen bütün karakterlerine tesadüf olunmaktadır. Ahundov'un komedilerinde cemiyetin en karanlık noktalarına ışık tutulmuş, halkın hayatı bir aynadaki gibi gös-terilmiştir. Bu komediler sadece insan tipleri ve ka-rakterler açısından değil, zaman ve mekân açısındandır da bütün Azerbaycan'ı, onun farklı yörelerinin geçimini, feodal hayatını kapsamakta idi. Ahundov'un çocukluk yılları Güney Azer-baycan'da, ilk gençlik devri Kuzey Azerbaycan'da geçmişti. Komedilerin yazıldığı devri ve sonraki hayatını Tiflis'te geçirmesine rağmen o, mensup ol-duğu halkı güzel tanıyordu.

Untitled

Ahundov derin göz-lem gücüne sahip bir sanatkâr idi. Bu hassas mü-şahedecilik de ona eserlerinde son derece tipik-hayattakine benzer insan suretleri tasvir etme im-kanı veriyordu. Yine de Feridunbey Köçerli, ya-zarın kla*** komedisi sayılan "Hacı Kara"daki aynı adlı karhamanm tasvirindeki dakikliği ve hayati çizgilerin bolluğunu vurgulayarak şöyle yazar: "Hacı Kara bir sayaq doğru ve düzgün yazılıbdır ki, bu merd-i hesisin ehvalı, ehlaq ve etvaq bir növterif olunubdur ki, güya merhum Mirze Feteli bütün ömrünü mezkûr Hacı ile bir yerde keçiribdir ve onun üreyinde olan fikirlerini, her bir cüz-i he-reket ve reftarmı, edeb ve ehlaqmı lazımmca öy-renibdir". Mirze Feteli Ahundov bir edebî yaratıcılık üslûbu olarak romantizmin her zaman üstün yer tuttuğu Azerbaycan Edebiyatı'na gerçekçiliği getiren ilk yazar idi. Müllefin bu realizmi onun eser lerindeki tiplerin, tasvirlerin canlılığından tutun, diline, üslûbuna kadar her noktada belli olmaktadır. Sanata son derece ciddî ölçülerle yak laşan Ahundov komedilerinde asla zahirî efekt doğuran hareketlere, yersiz ve manasız gülüşe, bayağılığa, ahlakî ölçülerin dışımda konuşma ve davranışlara, gerçekliği bozan uydurmalara, sun'îliğe vs. yer vermemiştir. O, gündelik hayattan alınmış sade, basit mevzulara müracaat etmiş, her- şeyi doğru, tabiî ve aslına uygun bir şekilde can landırmaya niyetli olmuştur. Ama bu sadelik, ba sitlik arkasında yazar, devrinin ciddî sosyal ve manevî-ahlakî, hatta siyasî sorunlarını gündeme getirmeyi başarmıştır. Bu açıdan da, büyük ta kipçisi Celil Memmedkuluzâde'nin de söylediği gibi, Ahundov'un komedilerinde dokunulan mev zuların ve problemlerin ekseriyetinden "kan ko kusu" geliyordu.Ahundov'un komedileri Azerbaycan Millî Sahne Edebiyatı'nın temelini oluşturdu. Azer-baycan Tiyatro Edebiyatı bu sağlam temel üye-rinde yükseldi. Yazarın dram yaratıcılığı Kafkasya-Orta Asya ve Yakın Şark Ülkelerinin edebiyatları için de bir örnek niteliğinde oldu. İlk Osmanlı ve İran sahne eserleri Ahundov'un komedilerinden sonra meydana geldi. Nihayet, bu komediler Azer-baycan Millî Tiyatrosu'nun teşekkülü, Azerbaycan Türkleri arasında çağdaş tiyatro sanatının ya-yılması için edebî malzeme rolünü oynadı.

XIX. yy. Azerbaycan Edebiyatı'nın bütün sa-haları, hemen hemen edebî türleri şu veya bu şe-kilde Ahundov etkisinde kalmıştır. O, bütün bir edebî döneme kendi mühürünü vuran sanatkâr olarak sanat ve edebiyat tarihine girmiştir. Mirze Feteli Ahundov yalnız millî sahne edebiyatının değil aynı zamanda edebî tenkidin banisi devrinin ünlü filozofu ve şarkiyatçı-âlimdir. Onun ilk defa 1857'de yayınlanan "Aldanmış Kevakib" romanı Azerbaycan Edebiyatı tarihinde ilk Avrupa öl-çülerine uygun nesir örneği idi. Konusu, tarihten, II. Şah Abbas'ın tarihçisi İskender Münşi'nin "Ale-maray-i abbasi" kitabından alman bu eserinde Mirze Feteli

Untitled

ahundov bugün de çağdaş hayatta ve siyaset dünyasında önemini yitirmeyen bir prob-
lemi, hükümdar ve halk ilişkilerini hükümdarın halk karşısındaki sorumluluğu meselesini gün-deme getirmişti. Komedilerindeki tenkidî ruh, mizah ve yergi unsurları bu eserde de büyük çapta yer almıştır. "Aldanmış Kevakib"in dili müellifin komedilerinin dili kadar açık ve anlaşılır olmasa da, o, Azerbaycan nesir dilinin ve üslûbunun ta-rihinde ileriye doğru atılmış adım olarak de-ğerlendirilebilir.

Mirze Feteli Ahundov XIX. yy. Azerbaycan Edebiyatı tarihinde yeni edebî tenkitin de esasını koyanlardan biri ve birincisi idi. Bu manada onun edebî-tenkidî görüşleri, estetik- millî bakışı fikrin sonraki gelişmesini olumlu bir şekilde etkilemiştir. Ahundov'un tenkit dalındaki mirası onun dünya edebiyatının tercümesine sahip olduğunu ve bu tecrübeyi millî zemine tatbik etmeyi başardığını gösteriyor. Tenkitçi Ahundov, yalnız şeklinin yahut yalnız mazmununun, konusunun mü-kemmel olmasını, bir eserin mükemmelliği için ye-terli bulmaz. Bu iki amilin bir karaya getirildiği eser mükemmel bir bedii eseri olarak kabul edi-lebilir.

Eğer XII. yy. Azerbaycan Edebiyatı'nda Nizamî, XVI. yy. Fuzûlî, XVIII. yy. Vaqıf asrı ola-rak adlandırılırsa, XIX. yy. da hiç şüphesiz, Mirze Feteli Ahundov asrı idi. O san'atmm gücü ile ede-biyatın akışını değiştirmiş, onu günün gerçeklerine ve halka doğru yönelmişti. Hayatta olduğu dö-nemde, Mirze Feteli'nin ardılları, onun başlattığı işin takipçileri yetişmişti. Yazarın dram eserleri 1850-1853'te onun kendi tercümeleri ile Tiflis'te ve Petersburg'da Rus tiyatrolarında oynanmıştı. 1873'te ise, "Hacı Kara" komedisi manevî şa-kirdleri olarak adlandırılabilir Hasanbey Zer-dabi, Necefbey Vezirov ve Esgerağa Gorani ta-rafından Bakü'de gösterilmişti. Bu, aynı zamanda Azerbaycan millî tiyatrosunun doğuş günü idi.

Ahundov'un dram eserleri XIX.yy. sonlarına doğru Rus dilinden başka Alman, İngiliz, Fransız, Fars, Gürcü vs. dillerine tercüme edilmişti. Canlı Şark dillerinin öğretildiği Avrupa üni-versitelerinde bu komedilerden Azerbaycan Türk-çesi'nin el kitabı gibi istifade edilmiştir. İlk Azer-baycan dram yazarının özgün yaratıcılığından söz açan Rus ve Batı müellifleri onu ittifakla "Müs-lüman Molier'i" olarak adlandırıyorlardı.

Tabii ki, Ahundov'un şahsiyetinin ve ya-ratıcılığının en büyük faydası ve etkisi onun men-sub olduğu halkın edebiyatı üzerine idi. Ahun-dov'un hayatta olduğu dönemde, Azerbaycan'ın güneyinde yaşayan Mirza Ağa Tebrîzî onun tesiri ile dört komedi yazmış ve onları inceleyerek değerlendirmek için Ahundov'a göndermişti.

Untitled

Güney Azerbaycan Edebiyatı'nın Mirze Ebdürrahim Ta-libov ve Zeynelabidin Merağayî gibi tanınmış isim-leri de edebî hayata doğrudan doğruya Ahundov komedilerinin, onun meşhur "Aldararış Kevakib" romanının ve "Kemalüddövlə Mektubları" felsefî eserinin etkisi altında başlamış ve ortaya koy-dukları eserlerinde Azerbaycan'ın bu ilk gerçekçi yazarının fikirlerini devam ettirmişlerdi. Kuzey Azerbaycan Edebiyatı'nın tarihinde XIX. yüzyılın ikinci yarısı, tam bir sahne edebiyatı olmuştu. Ahundov'dan sonra Reşitbey Efendiyev, Necefbey Vezirov, Abdürrehimbey Hakverdiyev, Neriman Nerimanov, Sultan Mecid Ganizâde, Es-gerağa Gorani vb. yazarlar biribirinin ardınca, çağ-daş hayatı, onun gerçeklerini anlatan eserler yaz-mışlardı. Mirze Feteli Ahundov edebiyata komedi türünü getirmişse, onun takipçilerinden Necefbey Vezirov ilk Azerbaycan faciasının (Müsibet-i Feh-reddin, 1896) Neriman Nerimanov ilk Azerbaycan tarihî dramının (Nadir Şah, 1899) örneklerini ver-mişlerdi. Böylece, asrın sonuna doğru Azer-baycan'da bütün türleri ile mükemmel bir dram edebiyatı ortaya konulmuştu. Özgün sahne eser-lerinin yazılmasının yanısıra dünya edebiyatı kla-***lerinin Shekespeare'in, Tolstoy'un vb. dramları da Azerbaycan Türkçesi'ne çevrilmişti. Asrın son-larında Azerbaycan Millî Tiyatrosu artık kültür ha-yatının ayrılmaz bir parçası olmuştu. Azerbaycanlı sanatçılar Kafkasya'nın her yerinde - Baku'de, Tif-lis'te, Gence'de, Erivan'da eserler sahneliyorlardı.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Azerbaycan'ın iktisadî hayatında bir kalkınma döneminin ya-şanması zengin Baku petrolünün getirdiği ek ge-lirler, yeni aydınlar neslinin yetişmesi, millî kültür hayatını da etkilemişti. Azerbaycan şehirlerinin birçoğunun dış dünyaya açılması, Rusya ve Av-rupa ile ilişkileri sonucunda eğitimi geliştirmek, matbaalar kurmak, gazete ve dergiler yayınlamak, tiyatro binaları yapmak ve müzeler kurmak gibi meselelere ortaya çıkarmıştı. Millî mimarlığın, mû***înin, ressamlık sanatının canlanması, onların yeni eserler ve adlarla zenginleşmesi de bu dö-nemine getirdiği bir yenilik idi. Azerbaycan'ın Rusya İmparatorluğu tarafından işgalinden, 1860 yıllarına kadar Tiflis bütün Kafkasya'nın ve Kafkas Türkleri'nin kültür merkezi işlevini yüklenmişti. Bu devirden sonra, artık gelişmekte olan Azer-baycan şehirleri özellikle Baku aynı işlevi üst-lenmeye başlamışlardı.

Azerbaycan Edebiyatı'nın Abbaskuluvağa Ba-kıhanov-Kudsi, İsmayılbey Kutkaşmlı-Mirze Şefi Vazeh, Fazilhan Şeyda, Mirze Feteli Ahundov vb. tanınmış temsilcilerinin bütün hayat ve faaliyetleri Tiflis'le sınırlı olmuştu. Bu dönemde yani asrın bi-rinci yarısında Tiflis nüfusunun yüzde otuzunu Azerbaycan Türkleri oluşturmakta idiler. Artık bu devirde Azerbaycan'ın Gence, Şa mam, Şuşa,

Untitled

Baku gibi şehirleri millî kültür ha yatının öncüsü olmak işlevini kendi üzerine almak için hazır durumda idiler. Edebî çevrelerin faaliyeti açısından adı geçen şehirlerde ve diğer edebî-tarihî geleneklere sahip bölgelerde bir canlanma ya şanıyordu. Burada şair ve yazarları kendi çevresinde birleştiren- onların diğer yerlerdeki sanat çevreleri ile ilişkilerini sağlayan şiir meclisleri kurulmuştu. Ordubad'daki Encümen-i Şuara, Len-keran'daki Fevcü'l-Füseha, Şuşa'daki Meclis-i Üns ve Meclis-i Feramuşan, Kuba'daki Gülistan, Gence ve Tiflis'te Divan-i Hikmet, Şamam'daki Beytü's-Sefa, Baku'deki Mecme'ü Şuara gibi edebî meclisler bir kültür ve sanat ocağı, aydınlar ocağı ni teliğindeki kurumlar idi. Bu meclislerin yanısıra XIX.yy. Azerbaycan Edebiyatı'nın Seyid Ezim Şirvani, Mirze Nesrullah Bahar, Hurşid Banu Nativan, Fatmahanım Kemine, Mirze İsmayıl Gasir, Mir Möhsün Nevvab, Hacı Ağa Fegir, Mehemed Tağı Sidki, Abdullabey asi vb. gibi önemli temsilcileri yetişmişlerdi. Edebî meclislerin toplantısında bir taraftan klasik müelliflerin, Nizami, Rumi, Sadi, Hafız, Nesimi, Fuzûlî, Nevai, Baki vb. eserleri öğrenilir, onlara nezireler yazılır, öbür taraftan da, çağdaş şairlerin eserleri tahlil edilir, tartışılır. Tabii ki, bu şiir meclisleri çevresinde toplantılanların büyük bir kısmı klasik şiir gelenekleri içinde yetişmiş şairler idi. XIX. yy. Azerbaycan Edebiyatı'nda, klasik şiir üslûbu devam ettirilirse de, evvelki dönemlerde olduğu gibi artık edebî hayatın esas çizgisini oluşturamadı. Klasik şiirin ve Fuzûlî geleneklerinin Millî Edebiyat tarihindeki son büyük temsilcisi hiç şüphesiz, Seyid Ezim Şirvani (1835-1888) idi. Ama, Şirvani'nin edebî mirasında klasik şiir örnekleri çok olmakla beraber, maarifçi şiire ve mizahî eserlere de önemli yer ayrılmıştı.

XIX. asrın ortalarından başlayarak bir maarifçilik havası içerisinde nefes alan Azerbaycan Edebiyatı'nın temsilcileri de, artık evvelki dönemlerde olduğu gibi mollahâneneden yetişme değildirler. Azerbaycan'da mükemmel eğitim görmüş, yalnız doğu dillerini değil, aynı zamanda Rus dilini ve Batı dillerini de bilen devrin siyâsî, sosyal, hukukî gelişmelerinden haberdar olan, yeni tip yazarlar nesli yetişmekte idi. Onların büyük bir kısmı (Hasanbey Zerdabi, Necefbey Vezirov, Esgerağa Gorani, Reşidbey Efendiyev, Sultan Mecid Gazizade, Abdurrahimbey Hakverdiyev, Neriman Nerimanov vb.) Rus okullarından ve üniversitelerinden mezun olsalar da milliyetçilik duygularını, millî örf ve geleneklere bağlılıklarını asla kaybetmemişlerdi. Aksine, millî mensubiyetlerini, millî kimliklerini muhafaza etmek için bu örf ve adetlere, bu geleneklere daha sıkı bağlanmışlardı. Bu yön onların eserlerinde de açık bir şekilde görülmektedir. Azerbaycan'da milliyetçilik duygularının terbiyesinde, daha doğrusu bu sahada ilk teşebbüslerde, esas

Untitled

1875'te konulan millî matbuatın önemli hizmetleri olmuştu. Her halkın matbuatının onun manevî ve kültürel hayatında ne kadar büyük bir rol oynadığını iyi anlayan Rusya Çarlık Hükümeti, uzun zaman Azerbaycan Türkleri'ne kendi matbaalarını kurmaya, kitap ve gazete yayımını gerçekleştirmeye izin vermemişti. Hatta Azerbaycan nüfusunun baştan başa Türkler'den oluştuğunu bildikleri halde, Kafkasya'da 1829'dan itibaren yayınlanmasına başlanan resmî gazetenin dili olarak Fars dilini seçmişlerdi. Daha sonra 1845'te başyazarlığını bir Ermeni'nin yaptığı Azer-baycan Türkçesi ile bir gazete çıkarmak istemişlerse de, halk tarafından ilgi gös-terilmediğinden "Kafkasya'nın bu tarafının haberleri" olarak adlandırılan bu gazete birkaç sa-yıdan sonra yayımını durdurmak zorunda kalmıştı.

Millî Azerbaycan matbuatının ilk ismi, ilk sa yısı 22 Temmuz 1875'te yayınlanan "Ekinci" gazetesiydi. Kısa bir zaman içerisinde Azer baycan'daki ilerici edibi kuvvetleri çevresine toplayabilen "Ekinci" mümkün olduğunca, halkın araşma bilgi ve eğitim tohumları serpiyordu. Gazetesinin bütün yükünü kendi omuzlarına alan Ha-sanbey Zerdabi (1842-1907) onun hem sahibi, hem başyazarı, hem yazarı, hem mürettibi ve hatta postacıydı. "Ekinci" örneğiydi, bir ferdi, halkın kültür hayatını değiştirip, geliştirebilmesinin canlı ifadesiydi. 1877-1878 Rus-Türk savaşında "Ekinci"nin Osmanlı yanlısı yayın yaptığı bahanesiyle, Rus yönetimi bu ilk Azerbaycan gazetesinin neşrini durdurdu ve XX. yüzyıl başlarına kadar ciddi bir Azerbaycan gazetesinin yayınlanmasına izin vermedi. XX. yy. ise artık astanda idi.

XX. Yüzyıl Azerbaycan Edebiyatı

Her millî edebiyatın tarihini devirlere ayırırken, genellikle büyük zaman kesimleri belli bir merhale, yahut devir olarak anılır. Bu da doğaldır. Çünkü edebiyatlarındaki büyük eserler ve büyük isimler bazen nice onyıllar, hatta yüzyıllar boyu bile meydana çıkmayabilirler. Buna rağmen, Azer-baycan Edebiyatı'nın tarihinde son derece kısa bir zaman kesimi, 1900-1920 yılları arası şimdiye kadar bütün incelemelerde, araştırmalarda ayrıca bir devir olarak alınmış ve öğrenilmiştir. Hem de "XX. yy. Azerbaycan Edebiyatı" adı altında. Tabii ki, dünyanın hiçbir halkı ve hiçbir edebiyatı için XX. yy. 1920'de bitmemiştir. Ama Azerbaycan Edebiyatı için, aynı şekilde eski Sovyetler Birliği'nin terkiibine dahil olan diğer millî edebiyatlar için, XX. asrın Mart 1920'de bittiğini ve bunun ardınca, hala daha yeni adı bulunamayan Sovyet Edebiyatı'nın başlatıldığını söylemek mümkündür. Edebiyat aynı zamanda bir ideoloji olduğu, bir dünya görüşü ve

Untitled

bakışlar sistemi olduğu için (yahut bu fikrin daha sağlıklı anlaşılabilmesi için Sovyetler Birliği'nin kurulduğu ilk yıllarda, yazarların ve şairlerin, edebiyatı ideolojinin bir parçası haline çevirmeye zorlandıklarını söyleyelim. Tabii olarak, bir sıra Azerbaycan yazarları için edebî hayat, edebî varlık 1920'de tamamlandı. Bu tarihten sonra onların bir kısmı kendi ilkelerine sadık kalarak aktif edebî hayattan çekildiler, göç ettiler; bir kısmı yeni rejimle işbirliği yolunu tuttu. Ancak, onlara da büyük güven duyulmuyordu. Aradan çok geçmeden, yeni sistemin yetiştirmeleri olan "Proleter yazarları" ile eski edebiyatla yeni edebiyat arasındaki ilişkiler kırılmış, kesilmiş duruma geldi. Bu açıdan çağdaş Azerbaycan Edebiyat tarihçiliğinde "XX. yy. Azerbaycan Edebiyatı" denildiğinde 1900-1920 yılları, "Azerbaycan Sovyet Edebiyatı" denildiğinde ise 1920'den sonraki devrin edebiyatı anlaşılır.

XX. yüzyılın bu ilk iki onyılı, Azerbaycan'ın edebî-medenî ve sosyal-siyasî hayatında hâdise ve şahsiyetlerle zengin olan mühim bir devirdir. Azerbaycan Türkleri'nin bir millet olarak oluşmaları, kitlelerin arasında siyasî fikirlerin ve Milliyetçilik, Türkçülük düşüncelerinin yayılması, millî kültürün bütün sahalarında hızlı bir gelişme dönemi yaşanması, tarih açısından bir an, bir göz kırpimi timsalinde olan bu zaman kesiminde gerçekleşmiş ve yaşanmıştı. Genellikle XX. yüzyıl başlangıcı Doğu için, Türk-İslâm dünyası için Batının, Hristiyan dünyasının baskıları karşısında bir uyanma devri idi. Bu baskının tüm ağırlıklarını yaşayan Azerbaycan da, Çin'den, Japonya'ya başlayıp İran'a ve Afganistan'a kadar yayılan uyanış hareketinin dışında kalmamıştı.

Rusya İmparatorluğu'nun 1904'te, Rus-Japon savaşında ağır mağlubiyete uğraması ve bunun ardından ülkede ortaya çıkan karışıklıklar ve Çarlık rejimine karşı ayaklanmalar, İran'ı, Türkiye'yi (Osmanlı İmparatorluğu'nu) bürüten inkılapçı hareketler, Azerbaycan'da da büyük çalkantılar yaratmıştı. Rusya Çarlık Devleti'nin söven politikası, İmparatorluk dahilindeki milletleri ve halkları birbirinin üzerine kaldırma ve "Böl ve yönet" politikasını uygulamak çabaları, millî emel ve mefkure etrafında birleşmenin son derece önemli ve gerekli olduğunu gösteriyordu. Mirze Feteli Ahundov ve Hasanbey Zerdabi gibi millî duygularla yaşayan aydınların XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren işlemeye başladıkları "Maarifçilik ve içtimaî terakki" fikirleri, semeresini XX. yüzyılın başlarında verdi. Millî edebiyatın, millî okulların, yeni aydınlar neslinin mevcut olduğu Azerbaycan, yeni asrın başlangıcında, artık kültürel ve ekonomik açıdan Rus işgalinin ilk döneminde olduğu gibi yalnız ve güçsüz değildir. Bu devirde, Azerbaycan aydınları, özellikle de yazarları arasında en zor durumlarda bile halkı

Untitled

kendi peşinde sürükleyebilecek Ahmet Ağaoğlu, Celil Memmedkuluzâde, Neriman Nerimanov, Mem-med Emin Resulzade, Elimerdanbey Topçubaşı, Alibey Hüseyinzade, Üzeyir Hacıbeyli, Ömer Faik Nemanzade vs. gibi edebî şahsiyetler, siyâsî li-derler yetişmişlerdi. Onların geniş ve çeşitli edebî-siyâsî faaliyetleri sonucu XX. yy. başlangıçlarında Azerbaycan, Rusya İmparatorluğu'nun bün-yesindeki diğer Türk topluluklarına nazaran millî duygu ve düşüncelerin en fazla geliştiği, kültür ha-yatının canlı tutulduğu bir bölge haline gelmişti.

XIX. yy. sonu, XX. yy. başlarında Azer-baycan'da millî burjuvazi ve aydınların yetişmesi, onların, milletin geleceği ile ilgili önemli me-selelerde fikir ve emel birliğine varmaları, ülkedeki sosyal ve kültürel gelişmeyi temin eden esas âmiller içerisinde idi. 1905'te patlak veren Birinci Rus İhtilâli, İmparatorluğun bünyesindeki diğer halklar gibi Azerbaycan Türklerini de siyâsî hayata daha faal girmeye, bir millet olarak kendi özgürlük ve insani hakları uğrunda mücadele vermeye ce-saretlendirdi. Tabî ki, 1905 yılına kadar İm-paratorluğun Türkler'in yaşadığı diğer böl-gelerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da, hiçbir siyâsî parti kurulmadığından ve siyâsî mücadele gelenekleri bulunmadığından, başlatılan hareketin bütün ağırlığı ve sorumluluğu bir grup aydının edebiyat ve sanat adamının üzerinde kalıyordu. Siyasi partilerin olmadığı bir ortamda, Rus şo-venizminin, çirkin İmparatorluk politikasının iç-yüzünü açmanın, halka hakikatleri anlatmanın ve onu gelecek mücadeleler için seferber etmenin yegâne yolu, millî basın, millî edebiyat, okullar ve tiyatro kalıyordu.

"Ekinci" den sonraki yirmi beş yıl süresince, Azerbaycan Türkleri'nin millî basın yaratmak yo-lundaki bütün çabaları Çarlık Hükümetince en-gellenmiştir. Yalnız 1903'te, Mehemmedağa, Şah-tahth'nın (1846-1930) başyazarlığı ile "Şark Rus" adlı yarı resmî gazetenin yayımlanmasına izin ve-rildi. İlk sayısında, "...bizim borcumuz he-qıçetnevisliktir. Yahşiliği dediyimiz kimi ya-manlığı da gizletmeyeceyik. Biz meydana onun için çıhdıq ki, halqa doğru söz deyek" vaadini veren gazete, bu vaadi sonuna kadar tutamadıysa da, Celil Memmedkuluzade, Ali Nazmi, Ömer Faik Nemanzade gibi yazarlar, XX. yüzyılın bu ilk Azerbaycan gazetesinden fikirlerini açıklamak için bir kürsü gibi faydalanabildiler.

1905 yılı Haziranından itibaren Alibey Hü- seynzade-Turan ve Ahmet Ağaoğlu'nun baş yazarlığı ile "Heyat" gazetesi yayma başladı. Azerbaycan'ın petrol zenginlerinden, meşhur ha yırasever Hacı Zeynalabidin Tağıyev'in maddî des teği ile neşrolunan bu gazete, millî birlik fikrinin kökleşmesinde, Türkçülüğün ve İslamcılığın teb liğinde, Azerbaycan Türkleri arasında şuurun ve milliyetçilik

Untitled

duygularının doğuşunda büyük rol oynadı. Onun daimî yazarları arasında, "Ekinci" nin kurucusu Hasanbey Zerdabi ve millî edebiyatın aşağı-yukarı bütün temsilcileri bulunmakta idi.

Rus çarı II. Nikola, ihtilalci demokratik güçlerin baskısı altında halka basın, vicdan, söz, yürüyüş vs. özgürlükleri vaad eden 17 Ekim 1905 Manifestosu'nu imzaladıktan sonra, imparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi Azerbaycan'da sosyal ve siyâsî hayat canlandı. Bu canlanma ilk halinde, millî basında kendini gösterdi. Yalnız millî kültürün değil, bütünüyle Azerbaycan Türklüğü'nün tarihinde önemli bir merhale oluştu. "Molla Nesreddin", "Füyuzat" dergileri, "İrşad, Terekki, Açıksöz" vs. gibi gazeteler yayma başladı; kadın ve çocuk dergilerinin esası konuldu. Basın, kitlelerin dikkatini ülke içinde ve uluslararası alanda cereyan eden önemli olaylara yöneltip, onların siyâsî düşüncelerini biçimlendirmeye ve katılımlarını arttırmaya çalışıyordu. Matbuat; savunuyor, istibdat ve zulüm karşısında, hürriyeti savunuyor, Rusya İmparatorluğu'nun Ermeniler eli ile gerçekleştirmek istediği yeni "Haçlı yürüşleri" karşısında, Türk-İslam birliğinin ve hayatın tüm alanlarında çağdaşlaşmanın kaçınılmazlığını ileri sürüyordu.

Matbuat her vasıta ile milletin muhtelif tabakaları arasında millî birlik hissini kuvvetlendirmeye, halkı her açıdan eğitmeye ve onu, yaklaşmakta olan tehlikelerden haberdâr etmeye çaba gösteriyordu. 1905'ten sonra Azerbaycan'da genişlemekte olan millî uyanış, edebî ve kültürel kalkınma Rus Çarizmi'nin dikkatinden kaçmamıştı. Bu millî yükselişin önlenmesi için siyâsî oyunlara ve ihtilaflara el atılmış, Rusya'nın her zaman özel bir koruyuculuk gösterdiği Ermeniler organize edilmiş bir şekilde Azerbaycan Türkleri'nin üzerine saldırtılmıştır. 1905-1907'de Bakü'de, Tiflis'te, İrevan'da, Gence'de, Şuşa'da, Nahçıvan'da ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda ulaşamadıkları emellerini Kafkaslar'da gerçekleştirmek üzere Ermeniler'in eli ile kanlı cinayetler işletilmiş, yeni bir soykırım başlatılmıştı. Çarlık Rusyası'nın siyahıya aldığı, Taşnaksyun ve diğer söven partilerin organize ettikleri Ermeni terörü, silah gücüyle Azerbaycan'da tarihî gelişmeyi durdurmaya, kuvvetlenmekte olan milliyetçilik hareketinin önünü almaya can attılsa da, gerçekleştirilemedi. Aksine, acımasız düşman karşısında zayıf da, olsa, birlik sağlandı; Ermeni çetelerinin karşısına çıkmak için silahlı güce sahip, siyâsî kurumlar kuruldu. 1906'da gazeteci yazar Ahmet Ataoğlu'nun kurduğu "Difai" (Müdafie) partisi böyle kurumların ilki idi. Ermeni şovenizminin iç yüzünün anlaşılmasında, onun Türkiye ve Kafkasya'daki hilekâr planlarının açığa

Untitled

çık-masında, Azerbaycan Edebiyatı'nın Celil Memmedkuluzade, Ahmet Ağaoğlu, Haşimbey Vezirov, Üzeyir Hacıbeyli, Memmed Seid Or-dubadi, Neriman Nerimanov gibi temsilcilerinin şiir ve hikayelerinin, makale ve bildirilerinin büyük tesiri olmuştu. Asrın başlarında Azerbaycan'ın sosyal ve kül-türel hayatındaki canlanma, yalnız eğitim ve basın çalışmalarının çoğalmasi ile sınırlanmıyordu. Nicat, Neşr-i Maârif vs. gibi millî cemiyetler de, bir taraftan eğitim ve kültürü yaymaya, öbür taraftan da milletin farklı tabakalarını, zenginle yoksulu, aydınla eğitilmemiş insanı yakalaştırmaya, devrin tanınmış şairlerinden Abdullah Şaik'in de yazdığı gibi, Azerbaycan Türkleri'nin hepsinin "Bir gü-neşin zerresi" olması fikrini kitlelere telkin etmeye çalışıyorlardı. Azerbaycan Edebiyatı'nı ve halkın kültür hayatını etkileyen başka bir olumlu hadise, kitap yayımlarının artması idi. Bakü'de ve Azer-baycan'ın diğer bölgelerinde onlarla matbaa kurulmuştu. Orucov Kardeşlerin elektirik matbaası tüm Kafkasya'nın en büyük yayımcılık ve neşriyat merkezlerinden birisi idi. Yayınlarda çağdaş yazarların eserleri ile birlikte millî klatörlerin ve dünya edebiyatının önde gelen temsilcilerinin eser-leri yayımlanıyordu. Tercüme Edebiyatı'na merak artmıştı. Azerbaycan'da, kökleri, gelenekleri ile halk yaratıcılığına dayanan bir "Çocuk Edebiyatı" meydana çıkmakta idi.

Kısa bir süre içerisinde kudretli sahne ustaları yetiştiren Azerbaycan Tiyatrosu, halkın eğitim gör-düğü ikinci bir mektebe çevrilmişti. Bütün Şark-İslam dünyasında ilk opera yine bu asrın baş-larında Azerbaycan'da bestelenmişti. Bu, Üzeyir Hacıbeyli'nin ilk defa 1908 yılının Ocak ayında Bakü'de sahneye konulan ve ünümüzde de millî mûşî sanatımızın tacı niteliğinde olan, "Leylâ ve Mecnun" operası idi. Fuzûlî şiiri ile Üzeyirbey mûşîsinin üstün bir güzellik ve olgunlukla bir-leştiği bu eser millî kültürü, özellikle de mûşî kültürünü etkileyen nâdir sanat örneklerinden biri olmuştu.

Çarlık Rusyasının tüm engellemelerine rağmen Azerbaycan Edebiyat ve kültürü millî çiz-gisinde gelişmesini sürdürüyor ve millete reh-berlik ediyordu. Rusya'nın diğer yerlerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da rejimden hoşnutsuzluk fazla idi. Baku asrın başlarında imparatorluğu sar-san inkılab hareketlerinin merkezlerinden birine çevrilmişti. Baku, hem burada güçlü mevkileri olan Bolşeviklerin, hem de millî hareketin, özgürlük düşüncesinin merkezi olarak tanınıyordu. Birinci Rus inkılâbının ve 17 Ekim Manifestosu'nun ver-diği nisbî hak ve özgürlüklerin çok geçmeden ortadan kaldırılması, demokratik gözükme ça-basında olan rejimin, açık şovenizm ve Türk düşmanlığı ile seçilen Stolipin rejimine çevrilmesi, gazetelerin kapatılması, milliyetçi aydınların takip edilmesi, Bakü'ye, Rusya'daki

Untitled

pantürkizmin ve pa-nislamizmin esas merkezlerinden birisi gibi ba-kılması ve benzeri baskılar, aynı zamanda tepkiler doğuruyordu.. İmparatorluk esaretinden kur-tulmanın yolu, millî birlikte, kendi kökenlerine dönmekte aranıyordu. 1905 yılına kadar im-paratorluk memurlarının, yerine ve zamanını göre "Tatar" /"Müslüman", "Fars", "Tuzemets" (yerli anlamında) olarak adlandırdıkları, millî duy-gularına hakaretle yaklaştıkları Azerbaycan Türk-leri, millî varlıklarını fark etmiş, kim olduklarını, hangi kökten kaynaklandıklarını, nereden gelerek nereye vardıklarını anlamışlardı. Şüphesiz, bu tarihî süreçte edebiyatın büyük rolü olmuştu. XX. yy. Azerbaycan Edebiyatı'nda yeni bir uyanış dev-rinin başlangıcı oldu. Ancak, sonraki gelişmeler bu uyanışın sonuna kadar yaşanmasına imkân ver-medi.

XX. yy. başlarında Azerbaycan Edebiyatı'nın esas türleri şiir, nesir ve sahne eserleri idi. Başının kuvvetlenmesi, günlük makale ve fıkracılığın daha da gelişmesine yol açmıştır. Millî sahne eserleri şekil açısından zenginleşmiş; vodvil, operet gibi türler meydana çıkmıştı. Edebî türler arasında gerek şekil, gerekse mazmun açısından en fazla de-ğişikliğe uğrayan ise hiç şüphesiz, şiir idi.Yüzyılın başlarındaki edebiyat adamları, ya-zarlar ve şairler esas itibarı ile basının çevresinde toplandıklarından, devrin iki önemli dergisinin, "Molla Nesreddin'in ve Füyûzaf'ın adı ile ilgili on-ların fikir ve ilkelerine ilişkin edebî mekteplerin varlığından bahsetmek mümkündür. Azerbaycan Edebiyatı üzerine son zamanlara kadar yapılan araştırmalarda bu mektepler, bu edebî istikâmetler, şuurlu olarak birbirine karşıt gö-rülmüş; onlardan, barışmaz fikir düşmanları gibi söz edilmiştir. Aslında, gerek Molla Nesreddin edebî mektebi, gerekse Füyûzat edebî mektebi aynı amaç uğrunda mücadele ediyorlardı. Sadece, on-ların mücadele yolları ve usulleri farklı idi. Sonuçta varmak istedikleri nokta ise, aynı olmasa da, çok yakın idi. Her iki dergi ve onların çevresindeki edebî güçler, mücadelelerle dolu bir dönemde halka kurtuluş yolunu göstermeyi esas amaçları sa-yıyorlardı.

"Molla Nesreddin" dergisinin ilk sayısı 7 Nisan 1906'da Tiflis'te neşrolunmuştu.

Daha sonra Bakü'de ve Tebriz'de yayımlanan bu dergi, yirmi yıl boyunca millî edebiyatın esas taşıyıcı güçlerini kendi çevresine toplamış, dil ve üslûp açısından yeni mîzâhî aynı zamanda mücadeleciler eserler onun sayfalarında yer almıştı.

"Molla Nes-reddin"in başyazarı Celil Memmedkuluzade (1869-1932) Dünya Edebiyatı tarihinde nadir bu-lunan mîzah ustalarından idi. O da büyük selefî Mirze Feteli Ahundov gibi gülüşün tedavi edici, şifa verici gücüne inanıyordu. Bu açıdan da, mîzâhî bir dergi yayımlayarak vatanın ufkunu sar-mış kötülük ve yaramazlıklara karşı mücadele bay-rağını kaldırmıştı. Edebiyata bir öykü yazarı

Untitled

gibi giren Celil Memmedkuluzade, ilk eserlerinden biri olan "Danabaş kendinin ehvatları"adlı küçük ro-manı ile tamamen yeni bir nesir geleceğinin esas-larını koymuştu. Onun "Ölüler", "Anamın Kitabı", "Deli Yığıncağı", "Kamañça" vs. gibi dram eserleri çağdaş Azerbaycan hayatının en acılı problemleri üzerine ışık tutmuş, hikayeleri ile Azerbaycan ha-yatında mevcut olan insan tiplerinin tam bir ga-lerisini yaratmıştı. Türk dünyasının büyük gülüş ve mizah ustası Molla Nesreddin'in (NesreddinHoca) adını taşıyan dergide, onun yüzlerce fıkrası yayımlanmıştı. Bu fıkralarda, maîşet me seleslerinden tutulmuş uluslararası problemlere kadar çok farklı konular ele alınmış, bazen sert, öl dürücü, bazen de alay edici mîzah yolu ile Azer baycan Türkleri'nin, Türkiye'nin, iran'ın, İslam dünyasının çeşitli sorunlarına cevap aranmıştır. Derginin başyazarı defalarca ölümle tehdit edilmiş, mahkemeye verilmiş, takip olunmuş, ama bütün bunlara rağmen tuttuğu yoldan bir adım bile çe kilmemiştir. Celil Memmedkuluzade ve onun kalem dostları büyük bir başarı ile halkın gözünü açmış, ona dost ve düşmanını tanıtmış, hakkını an latmış, yeni ve daha güzel bir hayat için onu mücâdeleye sevketmişlerdi.

İlk sayısında, "Sizi deyim gelmişem ey benim müslüman kardeşlerim" diye yüzünü halkın sı-radan temsilcilerine çeviren dergi, onlara "Türk'ün açık ana dilinde" konuşacağını va'detmiş ve 1932'de Sovyet rejimi tarafından kapatılana kadar, bu va'dine sadık kalmıştı. Hatta dil konusunda Molla Nesreddin'in tam aksi bir tutumda olan "Fü-yuzat" dergisinin başyazarı Alibey Hüseyinzade Turan 1910'da Türkiye'ye göçmeden önce Tiflis'te, derginin idaresinde onun başyazarım ziyaret etmiş ve şöyle bir îtiraftan çekinmemiştir: "Yahşi ya-zırsınız... Açık yazmayı da bacarmak lazımdır".

Molla Nesreddin'in nerdeyse her sayısında, bütün istekleri ifade etmeye kadir olan Türk dilini tahrif edenlere, bozanlara, onu lüzumsuz yere ya-bancı sözlerle dolduranlara karşı bir fıkra, yahut karikatür bulmak mümkündür. Devrin, bütün dik-kati çeken sorunları Azerbaycan Türkleri'nin kendi topraklarında uğradıkları hakaret ve küçültmeler, Rus İmparatorluğu'nun Tük-Müslüman halklara yönelik hakim milletçilik politikası, fanatizm ve ce-halet, kadınların ezilen durumları, İran'da, Os-manlı İmparatorluğu'nda ve diğer doğulu ül-kelerde başveren değişiklik ve siyâsî olaylar, aşırı dincilik ve cahil din adamları, köylünün ve işçinin hakkının yenilmesi gibi konular derginin say-falarında devamlı şekilde, büyük bir keskinlik ve cesaretle aydınlatılıyordu. Selefi Ahundov'un "kan kokusu" gelen meselelerle ilgilendiğini söyleyen Mirze Celil, kendisi Ahundov'un eserlerindeki problemlerden on kat fazla "kan kokusu" gelen so-runları edebî fikrin gündemine

Untitled

getiriyordu.

"Molla Nesreddin" dergisi ve onun çevresinde ortaya konan edebiyat, gerçekleri ve mücadelecî ruhu ile seçiliyordu. Bu edebiyat çağdaş ruhlu idi, günün problemlerini acıkmayı görev biliyor ve me-selelere günün gerçekleri içinde cevap arıyordu. Bu edebiyatın tenkit hedefleri açıktı; bir zamanlar şanına medhiyeler, kasideler yazılan şahları, sul-tanları, carlan zor ve hile ile gasp ettikleri "bü-yüklük tahtından" çekip yere indiriyor, gerçek yüzlerini halka gösteriyordu. Bu edebiyatın dili açık, anlaşılır ve halka yakın idi. Onun kah-ramanlarının büyük bir kısmı da, sıradan olan in-sanlar idi. Bu edebiyat Azerbaycan tenkitçilerinden Ali Nazım'm güzel bir dille söylediği gibi, Ede-biyat Kâbesine ayakları çarıklı Azerbaycan köy-lüsünü getirmişti. Bu edebiyatta güçlü bir inkarcı ruh vardı, ama o, hakikatlerin tasdikine yönelik bir inkâr idi. Bu edebiyatta kuvvetli bir dağıtıcı güç var idi, ama bu yeniyi kurmak için köhneyi, za-manı, geçmişî yıkmaya yönelik bir dağıtıcılık idi. Bu edebiyatta yakıcı ve yıkıcı bir mizah vardı, ama bu mizah, kötülükleri, yaramazlıkları, halka zıt olanları yakmak ve yıkmak için kullanılıyordu. XX. asır Türk şiirine Mirze Elekber Sabir (1862-1911) gibi büyük bir şiir dehasını, yergi us tasını Molla Nesreddin kazandırmıştı. Sabir, alev saçan satırları ile yeni devir Azerbaycan şiirinde gerçek bir inkılap yapmış; eski şiirle arasmda ge çilmesi imkânsız bir uçurum yaratmıştı. Onun "Hophopname" adı ile tanınan yergi şiirler mec muası, bütün Türk şiirinin tarihinde bir olay ni teliğinde idi ve bugün de yerini, önemini ko rumaktadır. Sabir Azerbaycan şiirinin yönünü, değıştirdi, onu hayata, gerçekliğe yaklaştırdı, dü rüst ve cesur olmayı öğretti. Fuzûlî'den sonra onun gazellerine nazire yazmak devrin şairleri arasında ne kadar yaygın idiyse, Sabir'in mısralarını taklid etmek de XX. yy. başlarındaki Azerbaycan şiiri için benzeri bir durumdu. Bir şair olarak Molla Nes- reddin'le birlikte geçen edebî yaratmak devri son derece kısa sürmüş, hepsi altı yıl devam etmişti. Ama bu altı sene onun şiir dehasına yetmişti ve yeni şiir geleneğinin ve yeni edebî mektebin ku rucusu olarak hayatta olduğu dönemde de her kes tarafından kabul edilmişti. "Molla Nesreddin" dergisinin çevresinde top-lanan Abdurrahimbey Hakverideyv (1870-1933), Ali Nazmi (1878,1946), Alikulu Gemküsar (18âO-1919), Memmed Said Ordubadi (1872-1950), Ömer Faik Nemanzade (1883-1937), Bayrameli Ab-baszade (1859-1926), Salman Mümtaz (1881-1938) vb. şair ve yazarlar Celil Memmedkuluzâde'nin ve Sabir'in başlattıkları yolu devam ettirirdiler. Ama tek bir fikir cereyanı, ile bağılı olmalarına rağmen, her birinin kendine has yaratıcılığı, üslûbu, ha-diselere ve şahsiyetlere bakış tarzı vardı. Mesela, aynı zamanda Petersburg'un iki üniversitesinde eğitim gören, batı ve doğu dillerini bilen, eski

Untitled

Türk kültürüne derinden vâkıf olan Abdurrahimbey Hakverdiyev, gerek tarihî, gerekse çağdaş mev-zularda bir dizi değerli eserler vermişti. O, Azer-baycan Sahne Edebiyatı tarihinde ilk sembolik dram eserini yazmış, zengin tarihî kaynaklara du-yanan "Ağa Mehemed Şad Kaçar" dramının ve çoksayıda küçük komedilerin yazarı olarak ta-nınmıştı. Bedii nesirde de Hakverdiyev, mîzâhi ve ciddî hikâye dalında eser vermiştir. O'nun eser-lerini dilinin ve üslûbunun güzelliği, açıklığı, ede-biyata getirdiği karakterlerin canlılığı ile temayüz eder.Molla Nesreddin'in etkisi ile Azerbaycan'da kısa bir süre içerisinde hayli mîzâhi dergi ya-yınlanmaya başlamıştı. Ancak, bu dergilerin hiç biri "Molla Nesreddin" seviyesine yükselmemişti.Edebî hareketin başka bir kanadım da "Füyûzat"edebî dergisi ve bu dergi etrafında top-lanan yazarlar oluşturmakta idiler. Ama Molla Nesreddin'le kıyaslandığında, Alibey Hüseyinzade Turan'm başyazarlığı ile yayınlanan Füyûzat, kısa ömürlü oldu. 1906 yılının sonlarında kurulan dergi, 32 sayı yayımlandıktan sonra 1907 son-larında kapanmak zorunda kaldı. "Füyûzat" ken-disinden önce yayımlanan "Hayat" gazetesi gibi Türkleşmek, İslâmlaşmak, Çağdaşlaşmak fikrimi savunuyordu, Türk-İslam dünyasını bir araya gel-meye, dînî ve millî birlik kurmaya çağırıyordu. Füyûzat, ilk sayısında da açıklandığı gibi Türkçü bir mecmua idi ve yüz seneden fazla Rusya İm-paratorluğu'nun işgali altında kalmış Azer-baycan'da Türkçülük ve Milliyetçilik fikirlerini yaymak ve Azerbaycan Türklerini kendi geçmişi, tarihî ve kültürü ile tanıştırmayı amaç ve gö-revlerinden biri ilân etmişti. Derginin esas yaratıcı gücünü İstanbul'da okumuş, Osmanlı tarihî ve kül-türüne derinden vâkıf olan Alibey Hüseyinzade, Kırım Türkü Hasan Sabri Ayvazov ve Halit Hür-rem Sebribeyzade vb. oluşturmakta idiler. Azer-baycan Edebiyatı'nın Hesembey Zerdabi, Abdulla Saik, Abdulla Sur, Mirze Elekber Sabir, Abbas Seh-net vs. gibi tanınmış simaları da Füyuzat'ta eser-lerini yayımlatıyorlardı. Azerbaycan romantik şi-irini büyük isimlerinden biri olarak tanınan Mehemed Hadi (1879-1920) ise bir süre bu der-gide çalışmış ve Füyûzat düşüncesinin aevli ta-raftarlarından biri olmuştu."Füyûzat" edebiyatta, Kafkasya'da Çarlık Rus-yası'nın yürüttüğü hakim milletçilik politikasmm karışısına Türklük ve İslam ideolojisini çıkarmayı, herkesi bu fikir çevresinde birleştirmeyi ön-görüyordu. Derginin ilk sayılarından birinde pa-nislamizm fikir akımının kurucularından sayılan Cemaleddin Afganî'nin aşağıdaki fikrine yer ve-rilmiştir: "İslâm'ın müasir halı, başı İstanbul'da karar tutan, bir eli Güney Afrika'ya, diğeri Kırım ve Orenburg'dan, Çin'e kadar uzatılan, ayakları Batı Asya boyunca giden, bütün ezaları ezilmiş ve eybecer hala salınmış neheng haste bir bedene ben-zetmek olar. Vezife mübahise etmekte değil, par-çalanıb tökülümekte olan bu

Untitled

bedene müalice etmek, onu harekete getirmektir". Derginin başyazarı Ali-bey Hüseyinzade de aynı fikri paylaşıyordu. Hem de bütün İslam halklarının bir araya getirilmesinin zorluklarını bilerek, ilk önce dil ve tarih açısından birbirine yakın olan Türk halklarının birliğinin temin edilmesini, Türk Dünyası aydınlarının ve siyâsîlerinin üzerine düşen esas görev sayıyordu. Bu fikir tarihine, Turancılık-Panturanizm fi-kirlerinin kurucusu olarak girmiştir. Turancılık, ül-küsü onun dergisinin sayfalarında yayımlanan "Türkler kimdir ve kimlerden ibarettir?", "Türk dilinin vezifey-i medeniyyesi", "Nicat me-hebbetdedir", "Siyaset-i fûruset" vs. gibi eser-lerinde, tarihî ve nazarî açıdan temellendirilmişti. Ancak, Füyuzat'ın takip ettiği dil siyâseti Azerbaycan cemiyetinde ve edebî hayatında hoş karşılanmadı. Özellikle de, "Türk'ün açık ana di-linde" yazanın imkânını parlak bir şekilde ortaya koyan Molla Nesreddin'le, Azerbaycan Türk-çesi'nin mükemmel bir edebî dil haline geldiğini kendi eserleri ile ispatlayan Celil Memedkuluzade Sabir, Abdurrahimbey Hakverdiyev, Neriman, Ne-rimanov, Yusuf Vezir Çemenzemini, Üzeyir Ha-cıbeyli gibi yazarların eserleri ile kıyaslandığında, "Füyuzat" in kullandığı ve savunduğu dilin halkın kültür tarihinde geriye doğru atılmış bir adım ol-duğu meydana Hüseyinzade tabii ki, bu manevî ve siyâsî birliğin gerçekleşme yolunun dil birliğinden geçtiğini çok iyi biliyordu. Bunun için de, asrın başlarında kullanılan Osmanlı edebî dilinin, bütün Türk boylarının kitap ve yazı dili olarak kabul edil-mesi fikrini devamlı olarak savunuyordu. Ne var ki, bu zaman İstanbul'unda kullanılan edebî dil Os-manlı yazarlarının ve aydınlarının da, büyük bir kısmını tatmin etmiyordu, Türkiye'nin yüreğini oluşturan Anadolu insanı için ise, bu dil yeterince anlaşılmayan, nerdeyse yabancı bir dil olarak ad-landırılacak bir durumda idi. Meselâ, "Molla Nes-reddin" dergisi 1908'de yayınlanan 7. sayısında "Müslüman okumuşları" adlı bir karikatür ya-yımlamış ve ana dilini unutarak yad, yabancı (Bir tarafta Rus, öbür tarafta Arap-Fars) tesirlere uya-rak birbirini anlamayan iki aydının, komik ko-nuşmalarını şöyle anlatmıştı: "- Cenab-i ali, ne delaail-i hökmiyye ile Yurupa mütefennileri enasir-i erbeini bed ez heqiqet gö rürler? - Meni izvinit ele, men urusca obrazovaniya almışam, tatarski ponimat elemirem". "Füyuzat" sayfalarında yayımlanan büyük tarihî gerçekliklere ve güçlü bir inanca dayanan ya-zılar, böyle çetin ve anlaşılamayan bir dilde kaleme aldığından, sonuç olarak gereken tesir ve yankıyı yapamıyordu. Alibey Hüseyinzade'nin ve onun kalem dostlarının makale ve şiirlerinde yaymaya çalıştıkları fikirleri gerçekleştirecek olan toplum, bu yazıları anlayamıyordu. Bu açıdan da Füyuzat edebiyatı, Molla Nesreddin edebiyatı gibi kitle içe-risinde fazla ilgi göremedi. Ama

Untitled

hiç şüphesiz ki, Füyuzat ve onun çevresinde toplanan ede-biyatçılar, Azerbaycan Edebiyatı'na bir üslûp ye-niliği getirdiler, onun çağdaş Dünya Edebiyatı'mn tecrübesi ile tanışmasına imkan sağladılar. Ge-nellikle, "Molla Nesreddin" gerçekçi edebiyatın, "Füyuzat" ise romantik edebiyatın gelişmesine, yeni adlar ve eserlerle zenginleşmesine imkân verdi. Ve dil meselesi hariç, bütün diğer me-selelerde bu dergilerin ve onların çevresindeki edebî güçlerin hedef ve amaçları keskin şekilde ay-rılmıyordu. Yergici bir şair olan Sabir "İstikbalimiz lağlağıdır" diyordu. Romantik bir şair olan Me-hemmed Hadi ise onun karşılığında "İstikbalimiz parlaktır" cevabını veriyordu. Ve bu iki büyük şa-irin eserlerinin adları birbiren tamamen zıt ol-masına rağmen, ikisi de mensup oldukları halkın, milletin gerçekten de parlak bir istikbal yaşaması için aynı derecede mücadele ediyorlardı.

XX. yy. Azerbaycan Edebiyatı üç esas çizgi üzerinde gelişmekte idi. Bunlardan birincisi Celil Memmedkuluzade, Sabir, Neriman Nerimanov, Ebdürrehimbey Hakverdiyev, Ali Nezmi Memmed Seid Ordubadi, Akikulu Gemküsar, Mirze Ali Möcüz gibi isimlerle temsil olunan gerçekçi De-mokratik Edebiyat idi. İkincisi, Süleyman Sani Ahundov, Üzeyir Hacıbeyli, Yusuf Vezir Çe-menzeminli, Abdulla Saik, Sultan Mecid Qenizade, Reşidbey Efendiyev, İbrahimbey Musabeyov, Zey-nalabdin Marağayi, Mirze Abdurrahim Talıbov gibi isimlerin temsil ettiği gerçekçi Maarifçi Ede-biyat idi. Üçüncüsü de, Alibey Hüseyinzade, Me-hemmed Hadi, Abbas Sehhet, Abdulla Di-vanbeyoğlu gibi yazar ve şairlerin oluşturdukları Romantik Edebiyat çizgisi idi.

XX. asır Azerbaycan Edebiyatı'mn ele aldığı konular ve Dünya Edebiyatı ile, dünya halklarının hayatı ile ilişkileri de bir hayli genişlemişti. Roman bir edebî tür olarak edebiyata yerleşmiş, hayatı ge-nişliği ile kapsamak, dil ve üslûp açısından tecrübe kazanmıştı. Azerbeycan Edebiyatı'nda konusu millî hayattan alınmış eserlerin yanısıra dil ve din açısından ortak noktaların bulunduğu İran ve Tür-kiye, aynı şekilde Rusya ve Batı ile ilgili romanlar, dramlar meydana çıkmıştı. Böyle bir mevzu ge-

nişliği, özellikle romantik üslupta yazan yazarların eserlerinde sürekli olarak dikkati çekmektedir.Esası Mirze Feteli Ahundov tarafından ko-nulan edebî tenkit ve bunun yanı sıra edebiyat ta-rihçiliği de XX. yy. başlarında hızlı bir gelişme dö-nemi yaşamaya başladı. Azerbaycan Edebiyatı'nın ilk büyük tarihçisi Feridunbey Köçerli (1863-1920) Rusça yayınlattığı "Azerbaycan Türklerinin Ede-biyatı" (Tiflis, 1903) ve dört ciltlik "Azerbaycan Edebiyatı" eserleri 1900-1920 yılları arasında mey-dana çıkmıştı. Edebiyat tarihçiliği ile birlikte, Kö-çerli edebî tenkit sahasında da devamlı çalıştı; çağ-daş yazar ve şairlerin eserleri hakkında

Untitled

Rus ve Azerbaycan basınında tanıtma ve eleştiriler ya-zıyordu. Devrin tanınmış şairlerinden Abbas Seh-het'in de îtiraf ettiği gibi, XX. yy. Azerbaycan Ede-biyatı mümessillerinin üzerinde Feridunbey Köçerli'nin büyük etkisi olmuştu. O, edebiyatın esas dikkatinin hayata, mevcut sosyal ve mânevi meselelere yöneltilmesinde, üslûp ve mevzu açısındandır çağdaşlaşmasında önemli rol oynamıştı. Köçerli ile birlikte asrın başlarında hayattan çok erken yaşlarında göçen, tenkitçi Abdulla Sur (1883-1912) da geniş edebî faaliyet göstermekte idi. Millî Tiyatro'nun hızlı gelişmesi, ayrıca bir tiyatro ten-kitçiliğini doğurmuştu. ;] Şüphesiz, asrın başlarındaki Azerbaycan Ede-biyatı'nın, edebî zevk ve üslûplarının farklılığına rağmen Azerbaycan yazarlarının, millî kültür ve halka en büyük hizmetleri, son derece kısa bir zaman kesimi içinde Milliyetçilik, Hürriyet ve De-mokrazi fikirlerini yayabilmesi ve halkı, gelecekteki ciddî sınavlara hazırlayabilmesi idi. Sınav ve tarihî değişiklikler zamanı ise artık gelmişti. Tarih 300 yıllık Romanovlar sülalesini ve Rusya imparatorluğu'nu yok olmaya götürmekte idi. Ne, Anayasası ve Parlamentosu (Rusiyada bu Duma adı ile hayata geçirilmişti) olan monarşiye geçiş, ne de millî özgürlük ve bağımsızlık mü-cadelelerine, ihtilallere karşı çevrilen sert Stolipin rejimi, bu kaçınılmaz yok oluşu durduramadı. Rusya'nın 1914'te başlayan Birinci dünya Savaşı'na katılması ise ülkedeki dağılma, çökme sürecini daha da hızlandırdı. 1917 yılının Şubatında Rusya İmparatorluğu çöktü. Rusya'da iki hakimiyetlilik, daha doğrusu hakimiyetsizlik ve anarşi dönemi başladı. Kendilerini halkın ve memleketin yegâne kurtarıcı olarak takdim eder. Bolşevikler, Rusya'da Burjuva Demokratik Cumhuriyetinin kurulmasını engellediler ve 1917 yılının Kasımında silahlı darbe ile iktidarı ele geçirerek, proletaryanın dik-tatörlüğünü ilân ettiler. imparatorluğun merkezinde iktidar uğrunda mücedelenin sürdüğü 1917-1920 yılları, millî azınlıklar için de, sözde değil fiilen kendi mu kadderatlarını tâyin etme, doğal hak ve hu kuklarına kavuşma için mücadele yılları idi. 1917 yılının Mart ayında Kafkasya'nın yönetilmesi için Geçici hükümete bağlı olarak "Özel Kafkasya Ko miserliği" kuruldu. Komiserliğin bünyesinde Azer baycan Türkleri, Ermeni ve Gürcülerin birer temsilcileri vardı. Ama millî ve dînî farkların son derece keskin şekilde belirlediği bu üçlü kurum, fiilen yürümedi. 1918 yılı başlarında, yapılan seçimler sonunda "Kafkas Seymi" adını alan yeni hükümet kuruldu. Kafkasya'nın üç esas milletin katılması ile kurulan ve konfederatif bir devlet olan Seym de umutlan gerçekleştirmedi. Dahilî çekişmeler ve millî zemindeki münakaşalar onun yıkılışını hızlandırdı. 26 Mayıs 1918'de Seym'in gürcü milletvekilleri Kafkasya Konfederasyonu'ndan çıkarak bağımsız millî

Untitled

devletlerini kurduklarını îlân ettiler. Bir gün sonra, 28 Mayıs'ta, Seym'in otuz üç Azerbaycanlı milletvekili Tiflis'te toplanarak meş-hur "Mîsak-ı Millî'yi Azerbaycan halkının İstiklal Beyannamesi'ni kabul ettiler ve bağımsız Azer-baycan Cumhuriyeti'nin kurulması haberini bütün dünyaya duyurdular.

Azerbaycan'ın başkenti Baku, Ermeni ve Bol-şevik kuvvetlerin elinde olduğundan, Gence, yeni cumhuriyetin geçici başkenti oldu. Burada ilk hükümet kuruldu, Azerbaycan Millî Ordusu'nun teşkilatlanması için ilk adımlar atıldı; kardeş Tür-kiye ile diplomatik anlaşmalar yapıldı.1918 yılı Eylülünde, Azerbaycan'a yardıma gelen Osmanlı Kafkas Orduları'nın büyük katkısı ile Baku düşmanlardan temizlendi. Azerbaycan Cumhuriyeti, Türk-İslam dünyasının tarihinde ilk cumhuriyet tipli devlet idi ve onun fikir temelini, Azerbaycan yazarlarının ısrarla savundukları Türkleşmek, İslamlaşmak, Çağdaşlaşmak oluş-turuyordu.

Türk Dünyası'nın bu ilk Cumhuriyetinin var-lığı ancak yirmi üç ay devam etti. Tabii ki, tarih açı-sından bu, bir göz kırpmıdır. Gayri-Rus milletleri yalan vaadlerle kendi tarafına çeken Bolşevikler, durumlarını nisbeten kuvvetlendirdikten sonra, Rusya İmparatorluğu'nu eski sınırları içerisinde restore etmek girişimlerine başladılar. Yirmi üç aylık bağımsızlık ve özgürlükten sonra Azer-baycan, yeniden İmparatorluğun, ama bu defa kızıl imparatorluğun terkiğine dahil edildi.Azerbaycan'ın bağımsızlığı çok kısa sürse de, milletin tarihinde, onun edebiyat ve medeniyetinin tarihinde silinmez izler bıraktı. Evvela, bütün dünya Azerbaycan Türkleri'nin bir millet olarak varlığından ve onların kendi târihî topraklarında özgür, bağımsız, demokratik devletlerini kurmak arzusundan haberdar oldu. Öbür taraftan, Millî Devlet'in teşekkülü Türkçülük ve Milleyetçilik duygularım resmî bir ideoloji durumuna getirdi ve senelerce bu amacın hayata geçmesi uğrunda mücâdele veren edebiyatı büyük çapta etkiledi.

Azerbaycan'ın şair ve yazarları, aydınları ta-bakası Millî Devlet'in kurulmasını büyük sevinçle karşıladılar. Cumhuriyet'in simgesinde onlar kendi fikirlerinin zaferini görüyorlardı. Bu yüzden de, edebiyat adamlarının büyük bir kısmı Cumhuriyet ilânından sonra asla tereddüt etmeden devletin ya-nında yer aldılar ve becerebildikleri konularda el-lerinden geleni yapmaya başladılar. Tanınmış ga-zeteci-yazar ve siyâset adamı, uzun yıllar Rus dilinde yayımlanan, ama Azerbaycan Türkleri'nin hakkını savunan "Kaspi" gazetesinin baş-yazarlığı yapmış olan Alimerdanbey Topçubaşı Azerbaycan Parlamentosu'nun başkanı idi. Yazar ve besteci Üzeyirbey Hacıbeyli, Cumhuriyetin "Resmî Devlet Gazetesi" olan "Azerbaycan'ın baş-yazarı olarak faaliyet gösteriyordu. Yazarlardan Abdurrahimbey Hakveridiyev ve Yusuf Vezir Çe-menzeninli genç Cumhuriyeti

Untitled

büyükelçi olarak dış ülkelerde temsil ediyorlardı. Mehemed Hadi, Abdulla Saik Sultan Mecid Çjenizade, Seyid Hü-seyin, Eliabbas Müznib, Cafer Cabbarlı, Ümmi Gülsüm gibi şair ve yazarlar da, 1918-1920 ara-sında kaleme aldıkları eserlerde, kendi devletine, özgürlüğüne ve bağımsızlığına sahip olmanın gu-rurundan söz açıyor, milleti binlerce şehidin kanı pahasına elde edilmiş bu bağımsızlık ve öz-gürlüğü kendi canlarından aziz tutmaya, ko-rumaya çağırıyorlardı. Edebiyatta vatanperverlik, milliyyetçilik duyguları görülmemiş bir genişlik kazanmıştı. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ku-rucularından Memmed Emin Resulzade'nin de yazdığı gibi, 1918-1920 arasında bütün Azer-baycan'da, kafalarda ve kalplerde bir "Azerbaycan dönemi" yaşanmakta idi. Şüphesiz, bu dönemin gerçekleşmesinde, . geniş halk kitlelerinin yü-reklerine yol bulmasında, hakkın ve adaletin, öz-gürlüğün ve hürriyetin, insan ve yurt sevgisinin tercümanı olarak gerçekleşen Azerbaycan Ede-biyatı'nın da büyük rolü olmuştu.

Mahz edebiyatın ve yazarların etkisi ile Azer-baycan Cumhuriyeti, var olduğu sürece, siyâsî mü-cadelelerini sürdürmekle birlikte bilim, edebiyat ve kültür sahalarında da ciddî adımlar attı. 1919'da Baku Üniversitesi açıldı. Devlet Tiyatrosu ve Yaşıl Kalemler adlı yazarlar birliği kuruldu. Devlet on-larca Azerbaycanlı genci, yüksek öğrenim için Batı Üniversitelerine gönderdi. Parlamento, Azer-baycan Türkçesi'ni devlet dili ilan etti; alfabe ı-slahatı projesi hazırlandı, kadınlara hukuk eşitliği verildi vs. İç ve dış düşmanlarla, Karabağ'daki Er-meni kıyımı ve ülkenin çeşitli bölgelerindeki Er-meni katliamları ile, her tarafa bürüyen dağınıklık, ihtiyaç ve toplumsal eğitimsizlikle uğraştılar. Gün-begün artmakta olan Bolşevizm tehlikesi ve bu olumsuz şartlar içinde yeni Azerbaycan Cum-huriyeti'nin genç ve tecrübesiz kurucuları, dünya demokraksisinin tecrübesine ve insan haklarının dokunulmazlığına dayanan bir devlet oluşturmak istiyorlardı. Ama, 28 Nisan 1920 Bolşevik darbesi, bütün bu istekleri kaba bir şekilde yarıda bıraktı. Azer-baycan'da tarihin tekeri yetmiş senelik bir devir için olsa da, geriye döndü.

XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'm ku zeyinde olduğu gibi güneyinde de özgürlük ve ba ğımsızlık mücadelesi sürüyordu. 1906-1911 ara sında bütün İran'ı saran Meşrutiyet hareketinin başmda, Tebriz kahramanı, dünya basınının "Azer baycan Haribaldisi" olarak adlandırıldığı Set- tarhan vardı. Güney Azerbaycan Türkleri'nin bu mücâdelesine, kuzeydeki şair ve yazarların eserlerine geniş ölçüde aksetmişti. Özellikle, Mirze Elekbar Sabir, dostu ve çağdaşı şair Abbas Sehhet'in haklı olarak belirttiği gibi, İran Meşrutiyetine, Güney Azerbaycan'daki Settarhan

Untitled

ayaklanmasına bir or dudan fazla hizmet etmişti. 1918'de Azerbaycan'ın kuzeyi Rusya İmparatorluğu'nun esaretinden kur tularak bağımsızlığına kavuştuğunda, ülkenin gü neyinde de Şeyh Mehemed Hiyabani'nin (1880- 1920) önderliğinde Fars zulüm ve baskısından kur tularak için mücadele sürüyordu. Hiyabani'nin kurduğu Azadistan Cumhuriyeti de, Kuzey Azer baycan'daki gibi kısa ömürlü oldu. Baku Ruslar'ın eline geçtiği gibi Tebriz de, kan gölünde boğularak yeniden Farslarm, İran hükümetinin kontrolü al tına alındı. * İ,, j

Kuzeyden farklı olarak, güneyindeki Azer-baycan Edebiyatı'nın çağdaşlaşma, halkla ya-kınlaşma ve sosyal konuları ele alma bakımından büyük başarılar kazandığını söylemek biraz zor-dur. Bu da herşeyden önce Güney Azerbaycan Edebiyatı'nın da içerisinde bulunduğu İran'ın kül-tür durumu ile ilgili idi. Yeni edebî türler batılı fikir ve düşünceler, sadece İran'daki Türk Ede-biyatı'na değil Fars Edebiyatı'na da nüfuz ede-memişti. Ancak, yine de, "Gülüstan" ve "Türk-mençay" barış anlaşmalarından sonra Rusya ve İran arasında ikiye bölünen Azerbaycan'm gü-neyinde edebiyatın tam bir durgunluk içine gir-diğini söylemek de doğru değildir. XIX. Yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın başlarında Güney Azerbaycan Edebiyatı'nda, Heyran hanım, Nebati, Şükuhi, Halhali, Leli, Serraf, Pürgem, Raci, Me-hemmed Hideci, Mirzeli Möcüz, Bayrameli Ab-baszade vb. gibi şairler yetişmişti. Eserlerini Fars dilinde yazan Mirze Ağa Tebrîzî, Mirze Ab-durrahim Talibov, Zeynalabdin Marağayi, Seyid Eşref Gilani de Azerbaycan Edebiyatı'nın tem-silcileri arasında sayılıyordu. Güneyde Şark Ede-biyatı'nın geleneksel şiir şekilleri-gazel, kaside vs. daha yaygın idi. Ama bununla birlikte, halkın ağır hayatma, problemlerine dikkati çeken bir sıra sem-bolik eserler, mesnevi ve destanlar da ortaya ko-nulmuştu. Güneydeki edebiyatta dînî konular daha ağırlıkta idi. XIX. yy. sonu ile XX. yy. baş-larındaki tanınmış mersiye şairlerinin büyük bir kısmı, bu bölgede yetişmişti.

Güney Azerbaycan Edebiyatı her zaman daha ilerici, çağdaş ve gelişen bir durumda olan Kuzey Azerbaycan Edebiyatı'nın etkisinde kalmış, onun örneklerinden faydalanmıştı. Mirze Feteli Ahun-dov, Celil Memmedkuluzade ve Mirze Elekber Sabir gibi büyük edebî şahsiyetlerin eserleri gü-neyde mükemmel bir edebî örnek gibi kabul edil-miş ve onlarm takipçileri yetişmişti. Özellikle Sabir yergilerinin etkisi güneyde son derece büyük ol-muştu. Bu açıdan onun takipçisi Mirza Ali Möcüz'ü tam anlamıyla Güney Azerbaycan'm Sabir'i olarak adlandırmak mümkündür.

XX. yy. başlarında Fars baskısına karşı İran'da genişlemekte olan millî ve manevî özgürlük mücâdelesinin önünde, Güney Azerbaycan'm şair ve yazarları gidiyorlardı.

Untitled

Onlarm eserleri vasıtası ile güneyde ve bütün İran'da yaşayan Türkler ara sında, biraz zayıf da olsa, "Türk Milliyetçilği" fi kirleri yayılıyordu. Mesela, adım andığım Mirza Ali Möcü, şiirlerinin birinde, yüzünü Türk'ün millî varlığını inkar eden Fars'a çevirerek şöyle ya zıyordu:

S u deyibdir mene anam
A b ki, yox. Y u x u öyretdi uşaqılıqda mene,
X a b ki, yox. İlk defe ki, ç ö r e k verdi mene
N a n demedi.

Ezelinden mene duzdanenemekdan
demedi

Anam e x t e r demeyibdi mene,
Ulduzdeyibo,
Su donanda demiyib y e x d i balam,
Buz deyib o.

Q a r deyib, b e r f demeyib,
Dest demeyib, e 1 deyib o.
Mene heç vaxtı b i y a söylemeyib,
Geldeyibo.

Beli, daş yağsa da göyden,
Sen osan, men de buyam.

Var senin başqa anan,
Vardı benim başqa anam.

Özüme mexsus olan başqa elim vardı benim.
Elime mexsus olan başqa dilim vardı benim.

1925 yıllarına doğru, Azərbaycan'ın gerek kuzeyinde, gerekse güneyinde, edebiyattaki bu özgürlük ve milliyetçilik havasının önünün alın-dığı görülmektedir. 1920'de Bakü'de iktidarı ele geçiren Bolşevikler, Lenin'in "Edebiyat, parti işinin hizmetinde olmalıdır" sloganım fiilen ger-çekleştirerek, tam anlamıyla ideolojiye tâbi, yeni bir edebiyat geliştirmeye başladılar. 1926'da Türk kökenli Kaçarlar Hanedanı'nı yıkarak İran'da ik-tidarı ele alan Pehlevîler, Güney Azərbaycan'da bir edebî dil olarak, hatta bir konuşma, ünsiyet va-sıtası olarak Azərbaycan Türkçesi'ni resmen yasak ettiler. Ama gerek Rus, gerekse Fars şovenistlerinin tüm çabalarına rağmen, bin yıllık bir birikimle gelen Azərbaycan Edebiyatı'nı susturmak, onu bü-tünüyle Farsçılık, yahut bolşevizm ideolojisinin hizmetçisine, kapı kuluna çevirmek mümkün ol-madı; bu edebiyatın asırlar boyu içinde yetiştiği manevî özgürlük ruhu buna kesinlikle imkân ver-medi. Azərbaycan yazarları

Untitled

kuzeyde de, güneyde de yeri geldiğinde şerefli ölümü, milletin ve onun kültürünün adını yükselten ölümü mâneviyat-sızlığa tercih ettiler. Halk Edebiyatı numuneleri dı-şında Güney Azerbaycan Yazılı Edebiyatı ağır bir başlık altında tutuldu; Tağı Erani, yahut Samet Behrengi gibi yazarlar, öldürülerek susturuldu. 1920 yıllarından sonra parti kontrolü altında da bu-lunsa dolgun bir edebî hayat Azerbaycan'ın Ku-zeyinde yaşanmakta idi.

XX. Yüzyıl Azerbaycan Edebiyatı

Azerbaycan Edebiyatı'nın bu son döneminin nasıl isimlendirileceği konusunda, "Glasnost" ve "Perestroyka" ilanından sonra başlayan tartışmalar henüz belli bir sonuca ulaşmamıştır. Edebiyat ta-rihçilerinin büyük bir kısmı "Sovyet Edebiyatı" te-rimini kesinlikle kabul etmemektedirler. Gerçekten de, Azerbaycan Sovyet Edebiyatı denildiğinde, bu dönemin edebiyatının özellikleri, millî yönleri göz-den kaçırılmış olmaktadır. Edebiyatımız ise, ide-olojinin tesirinde kalmış olsa da, bir çok özel-liklerini muhafaza etmiştir. Evvela, bu edebiyatta, daha temiz, daha gelişmiş ve zenginleşmiş bir Azerbaycan Türkçesi kullanmıştır. İkincisi, o, es-kiden olduğu gibi, Sovyet döneminde de Azer-baycan köylüsünün, Azerbaycan işçisinin hayatını anlatmış, onun millî âdetlerini, millî p***olojisini açıklamaya çalışmıştır. Üçüncüsü, bu edebiyat tür ve şekil açısından daha da zenginleşmiş, Dünya Edebiyatı ile daha sıkı bir ilişki içinde olmuştur. El-bette, yazarların büyük bir kısmı, bunları, belli ya-saklar altında gerçekleştirebilmişlerdi. Azerbaycan Edebiyatı'nın gelenekleri ve özellikleri genellikle korunduğundan, 1920-1980 yılları arasındaki edebî gelişmeler, "Sovyet Edebiyatı" olmaktan çok "Sov-yet devri edebiyatı" olarak adlandırılabilir.

Tabii ki, yeni rejim birkaç sene içerisinde kendi edebiyatını olşuturamazdı, Azerbaycan'da Sovyet rejiminin ilk yıllarında, bir dizi şiirler, küçük hikayeler, bir perdeli dram eserleri vs. ya-zılmıştı. Ama bu eserlerin büyük bir kısmı bedii açıdan hiç bir değere malik değildi. Onlar, sadece propoganda karakterli olmaları ile seçiliyorlardı. Diğer yandan, 1920'den sonra Azerbaycan'daki yazar ve şairlerin en tanınmışları edebî hayata, XIX, yy. sonu, yahut XX, yy. başlarında giren ve adını geniş çapta duyuran insanlar idi. Bu yazarlar arasında, Celil Memmedkuluzade, Necefbey Ve-zirov, Ebdürrehimbey Hakverdiyev, Süleyman Sani Ahundov, Hüseyin Cavid, Abdullabey Di-vanbeyoğlu, Ehmed Cavad, Cefer Cabbarlı, Ab-dulla Şaiq, Memmed Seid Ordubadi, Eli Nezmi, Seyid hüseyin, Semed Mensur vb. vardı. Tabii ki, onlar rejim değişikliğinden sonra da şiir, hikaye, roman ve dram eserleri

Untitled

yazmaya devam edi-yorlardı. Ancak, bu yazarların çoğu yeni rejimin propogandasına girmediler. Buna zorlandıkları zaman da, daha evvelki eserleri ve yaratıcılık ör-nekleri ile tam bir zıtlık oluşturan zayıf eserler or-taya koydular. Belki bu gibi eserlerin bilerek zayıf, edebî önemi olmayan değerde yazıldığı fikri ileri sürülemez. Ancak, yazarın vicdanını, kalemini, bedii yaratıcılıkta zora koşmanın imkânsız olduğu

da açıktır. Sovyet rejiminin ilk senelerindeki Azer-baycan Edebiyatı da bunun yeni bir örneği oldu.Yeni rejime güven duymadığı için göçen, daha sonra, eski yazar dostu, Azerbaycan Sovyet Cum-huryeti'nin başbakanı Neriman Nerimanov'un daveti üzerine Bakü'ye dönen Celil Mem-medkuluzade Molla Nesreddin'de yayımlattığı fık-ralarında ve mizahi hikâyelerinde, bu defa da Sov-yet cemiyetinin ayıplarını açarak ortaya koyuyor, Sovyet üst düzey bürokratlarının yolsuzluklarını, yalancılıklarını, halkı aşağılayan davranışlarını açıklıyordu. Bütün bunların sonucu olarak 1931'de Molla Nesreddin'in 25 yıllık faaliyetine son verildi. Celil Memmedkuluzade ise hayatının son yıllarını unutulmuş ve terkedilmiş bu durumda geçirdi. Mirze Feteli Ahudov'dan sonra Azerbaycan Edebiyatı'nda ikinci büyük dram yazarı olarak ta-nınan Necefbey Vezirov 1923'te son derece gö-nülsüz yazıldığı her satırından belli olan bir piyes yayımlattıysa da, bundan sonra susmayı tercih etti. Süleyman Sani Ahundov, Abdulla Saik, Ab-dullabey Divanbeyoğlu, Ebdürrehimbey Hak-verdiyev gibi yazarlar esas itibarı ile eski hâtıraları, müşâhidleri ile ilgili konulara ağırlık verdiler ve bu eserlerinde, kendi nesir üslûplarını, edebî ki-şiliklerini daha açık, daha parlak bir şekilde mey-dana çıkardılar. Onların çağdaş konularda, özel-likle de yeni hayatı, yeni kuruluşu propogandaya yönelik eserleri ise bu yazarların yaratıcılığında ya-bancı notlar olarak değerlendirmek gerekir.1920 yılı Bolşevik İhtilalinden önce bir şair ve dram yazarı olarak tanınan, Türkçülüğün ihtiraslı mücadelecilerinden biri olan ve rejimin etkisi ile edebî zevklerin, edebî görüşlerin değiştirilmesine büyük tepki gösteren Hüseyin Cavid gibi sa-natkârlar ise, bütün baskılara , sıkıntılara rağmen tuttıkları yoldan dönmediler. İslam ve Türk bü-yükleri hakkında başlattığı bir dizi dram eserlerini Sovyet rejimi döneminde de devam ettiren Cavid, "Topal Timur", "Peygamber" (Hz. Muhammed hakkında), "Heyyam" piyeslerini yazdı. Bazı kay-naklar, onun "Mete Han" ve "Cengiz" piyeslerinin de mevcut olduğunu göstermektedir. Cavid, bu dö-nemin partili tenkitçilerinden birinin yazdığı gibi, Sovyet ideolojisinin trenine kesinlikle oturmak is-temiyordu ve bu inatçılığı XX. yy. Türk Dünyası'nın Shekespeare'i olarak adlandırılabilcek bu büyük şahsiyetin, hayatına mal oldu.

Untitled

1920'den sonra Bolşevik Azerbaycanma dön-meyen, evvelce Türkiye'de daha sonra ise Fran-sa'da göçmen hayatı geçiren ve sürekli ihtiyaç içine yaşamasına rağmen, Azerbaycan Edebiyatı ta-rihine ait araştırmaları Türk ve Fransız dillerinde yayımlatan Yusuf Vezir Çemenzeminli de kabul et-mediği, kabul edemediği çağdaş Sosyalist hayatın acı gerçeklerinden, ilmî araştırmalar ve tarihî ro-manlar kaçıyordu. Onun "Studentler", "Kan İçin-de" ve "Kızlar Bulağı" romanları, Sovyet dö-nemindeki Azerbaycan nesrinin şüphesiz önde gelen başarıları sırasına dahil edilmelidir. Ama ta-rihin zırhı da onu çağdaş cellatların elinden kur-taramadı. Ahmed Cavad, Samed Mensur gibi şairler de rejimin istediği konularda değil, kendilerinin is-tedikleri, daha iyi bildikleri, kalben ve ruhen ilgi duydukları konularda eserler verdiler. Özellikle Ahmed Cavad'm şiirlerinde, Azerbaycan'ın ba-ğimsizlik dönemine duyulan hasret, çok açık gö-rülür. Samed Mensur ise daha çok simgeler yo-luyla yeni düzenin aksaklıklarını, onun insan tabiatına aykırı yönlerini öne çıkarıyordu.

Seyid Hüseyin, Kantemir, Hacıbaba Nezerli, Böyükağa Talıblı, Tağı Şahbazi vs. gibi nesir ya zarları da, ilk eserlerini Nisan ihtilalinden önce ya yınlatmıştılar. Onların her biri, ilk otuz.yılın nes rinde kendi imzaları, yaratıcılık üslupları ve mevzuları olan yazarlar olarak kalmıştılar. Zaten ihtilalden evvelki hikayelerinde de ezilenlerin, hakkı verilmeyenlerin savunucusu olarak ken dilerini tanıtmışlardı. Azerbaycan şair ve ya zarlarının çok az bir kısmı Bolşevikler Partisi'nin üyesi olmuşlardı. Buna rağmen hepsi, Bol şeviklerin sözde ilan ettikleri, fakat fiilde ger çekleştirmedikleri, milletlerin kendi kaderlerini tayin etme hakkı, söz ve vicdan özgürlüğü, de mokrasi vs. hakkında, öteden beri yazmış ol dukları gibi, Bolşevik devriminden sonraki eser lerinde de yazmaya devam etmişlerdi. Görünürde, onları suçlamak için ciddi bir sebep bu lunmuyordu. Ama Azerbaycan Türkleri'ne, özel likle de onların aydın kesimine uygulamak açı sından, her zaman işe yarayan "Pantürkizm", "Panturanizm" ve "Panislamizm" gibi suçlamalar vardı ve Sovyet yönetimi bu suçlamalar Çarlık Rusyası'nda olduğundan daha insafsızca kul lanıyordu.

Eski Sovyetler Birliği'nin çeşitli cum-huriyetlerinde, olduğu gibi Azerbaycan'da da Sov-yet Dönemi Edebiyatı, rejimin ve onun dayandığı ideolojinin büyük istidatları nasıl mahvettiğinin, onları nasıl saptırıp, yanlış yollara sevkettiğinin acı bir tarihinden oluşmaktadır. Bunun en canlı nu-munesi Cafer Cabbarlı'nın geçtiği yaratıcılık yo-ludur. Edebiyat alemine çok erken yaşlarında giren, mizahî ve romantik şiirleri ile, lirik-romantik üslupta yazılmış dram eserleri ile çok geçmeden herkesin dikkatini çeken Cabbarlı, gerçekten de nadir bir istidat

Untitled

idi. Genç yaşlarında, Azer-baycan'ın bağımsızlığının ateşli mü-cadelecilerinden biri olarak tanınıyordu. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasını ve onun faaliyetlerini içten destekleyenlerden birisi ol-muştu. Hatta, bu Cumhuriyet'in çöküşünden bir süre sonra da, onun esas kurucuları olarak tarihe geçen "Müsavat Partisi'nin yeraltı teşkilâtının Mer-kez Kurulu üyeliğini yapmıştı. Türkçülüğün de ateşli tebliğcilerinden biri olan Cabbarlı 1918-1919'da, konusu Osmanlı tarihinin son dö-nemlerinden alınmış; "Trablus'un fethi", "Ulduz savaşı" gibi gençliği heyecana getiren sahne eser-lerini yazmıştı. Türkçülük ruhu, yazarın "Kız Ka-lesi" adlı manzum romanının da temel özelliğidir. Bir dram yazarı olarak Cabbarlı, kabiliyetini, öz-günlüğünü Aydm, Oktay Eloğlu, gibi eserlerinde de koruyabilmişti. Ancak, yeni rejimin etkisi al-tında, onun sanat hayatında bir dönüş oldu. Bu dö-nüşten sonra Cabbarlı, evvelki fikir ve eserlerine eserler yazmaya başlamıştı. Böylece, diğer çağdaş Azerbaycan yazar ve şairleri gibi Cafer Cab-barlı'nın da yaratıcılığının iki farklı dönemi, iki farklı yüzü ortaya çıkmıştı. Erken yaşlarında ha-yattan göçmesi, belki de onu bir yazar olarak tam yenilgiye uğramaktan, edebî sîmâsını ve otoritesini bütünüyle kaybetmekten koruyabilmişti.

Bolşevikler Partisi cemiyet içerisinde kuvvetli bir ideolojik silah olan edebiyatın gelişmesini kendi başına bırakmamıştı. Yazarların, özellikle de eski nesilden olan yazarların hak ve hukuklarını kısıtlayan ilk parti kararı 1925'te yayımlandı. Bu-rada Sovyet rejiminin tarafına kayıtsız şartsız geç-meyen tüm eski yazalar, çığırkanlı olarak de-ğerlendirilir ve zararlı bir "ölüyü" tuttukları ilan edilir. Bu yazarların bir kısmı, 1934'te Moskova'da Birinci kurultayı yapılarak kurulan Sovyet Ya-zarları Birliği'ne kabul edilmemişti.

Tabii ki, eskileri bir kenara atan yeni rejim, kendi şair ve yazarlarını yetiştirmeyi de ihmal et-miyordu. 1920'li yılların sonunda, Azerbaycan Edebiyatı'na Süleyman Rüstem, Samed Vurgun, Memmed Rahim, Resul Rıza, Nigar Refibeyli, Mi-kayıl Müşfik, Osman Sarıvelli, Hüseyin Mehdi, Mirze İbrahimov, Süleyman Rehimov, Mir Celal, Ebülhesen vs. gibi şair ve yazarlar gelmişti. Onlar genellikle yeni konularda eserler yazıya, yeni top-lumun insanlarını edebiyata sokuyorlardı. Bu şair ve yazarların eserlerinin ideolojik yönünü bir ta-rafa bırakırsak, onların mükemmel şiir tekniğine sahip olduklarını, çağdaş Rus ve Dünya Ede-biyatı'nın tecrübesinden yaratıcı bir şekilde fay-dalandıklarını, Azerbaycan Türkçesi'ni bir ede-biyat dili olarak arındırmak ve zenginleştirmek yo-lunda çaba gösterdiklerini, bu arada eserlerinde halkın tarihî ve işgalcilere karşı mücâdelesini ile ilgili konuları ele aldıklarını, millî geleneklere, örf ve âdetlere, p***olojiye, hayat tarzına büyük önem verdiklerini vs. kaydetmek gerekir. Bu yazarların içinde,

Untitled

Sovyet ideolojisine gereğinden fazla bağılılığı ile tanınan Süleyman Rüstem gibi şairler de vardı; siyâsetten uzak kalmayı tercih eden, güzel; ve güzeÜiği dile getirmeyi her şeyden üstün tutan Mikayıl Müşfik gibi tam lirik şairler de vardı. Par-tinin ikazı ile edebiyata, halkların dostluğu, bey-nelmilelcilik, emek vs. konulan devamlı şekilde ay-dınlatmak emri verilmişti. İri hacimli eserlerde, özellikle de roman ve povestlerde mutlaka bir olumlu kahraman tipi verilmeli idi. Zaman geç-tikçe Sovyet Devri Azerbaycan Edebiyatı'nda da, eserden esere küçük farklarla tekrarlanan konular ve olaylar oluşuyor maketler ortaya konuluyordu. Mesela, 1930-1940 yıllarının romanlarında (bu ister Azerbaycan romanı olsun, ister Kırgız, Kazak, Türkmen, Belorus vs.) büyük kardeşler sayılan Ruslar'a her eserde tesadüf olunmakta idi. Adeta bu romanların Azerbaycan Türk'ü, Özbek, yahut Gürcü olan kahramanı başlangıçta bir sürü yan-lışlıklar yapıyor ve daha sonra onları Rus kar-deşinin tecrübesinin öğrenmekle İslah ediyordu. Bu Rus yüzleri, bir taraftan ihtilal geleneklerinin, öbür taraftan da halkların dostluğunun simgesi olarak, nerdeyse her esere girmişti. Kolhoz ko-nusunda, halkların dostluğun konusunda, emek konusunda, 1930-1940 arasında yazılan eserlerin çoğu bu günün edebî zevk ve düşüncesi ile ba-kıldığında son derece basit ve sun'i gö-zükmektedir.

1937'de Sovyet lideri Stalin ve onun çev-resindekilerin başlattıkları büyük terör, Sovyetler Birliği'nin yalnız siyâsî hayatında değil, kültür ha-yatında da her türlü demokratik tavrım fikir öz-gürlüğünün ve düşünce serbestliğinin önünü kes-mek amacı taşıyordu. Azerbaycan Edebiyatı da bu terörden büyük zarar gördü. Bu dönemde, Azer-baycan Yazıcılar Birliği içinde bulunan yazarların yüzde otuzu yok edildi. Millî Edebiyata değerli hizmetleri geçmiş, aynı zamanda kalbi yazmak, ya-ratmak aşkı ile dolu olan Mikayıl Müşfik, Ahlet Cavad, Ali Nazim, Hacikerim Samlı, Seyid Hü-seyin, Salman Mümtaz, Bekir Çobanzade, Tağı Şahbazi, Hacıbaba Hezerli, Semed Mensur, Bü-yükağa Talıbh, Kantemir, Emin Abid, Mustafa Ku-liyev , Atababa Musahanlı gibi tanınmış şair, yazar ve tenkitçiler, edebiyat araştırmacıları, hiç bir suçişlemedikleri halde kurşuna dizildiler. Uzun süreli hapis cezasına çarptırılan Yusif Vezir Çe-menzeminli, Hüseyin Cavid gibi, henüz hayatta iken millî kla***ler arasına girmiş meşhur şah-siyetler, Sibiry'a'nın ebedî buzlaklarında can ver-diler. Kuşkusuz, Celil Memmedkuluzade, Eb-dürrehimbey Hakverdiyev, Cafer Cabbarlı gibi sanatkârlar birkaç sene önce, kendi ecelleri ile ha-yattan göçmemiş olsaydılar, onlar da mutlaka pan-türkist, panislamist, yahut Japon casusu olarak suç-lanacaklardı.

1937'de, Azerbaycan'da ve eski SSCB bün-yesindeki diğer Türk

Untitled

Cumhuriyetlerinde, planlı bir, Aydınların yok edilmesi kampanyası ba-latılmıştı. Türkiye'de, Batı ülkelerinde, ihtilal ön-cesi Rusya üniversitelerinde yüksek eğitim görmüş bilim adamları, uzmanlar, hiçbir esası olmayan çe-şitli suçlamalarla ortadan kaldırılıyordu. Onların yerini Sovyet ideolojisinin prensiplerine göre eği-tilmiş yeni kadrolar alıyordu. Yine planlı bir şe-kilde, edebiyatta, kültür hayatında eski ile yeni arasındaki her türlü gelenek ve birikim bağlan kı-rılıyordu. Bunun sonucunda, halkının dününü, geçmişini unutan, hafızasız bir halde yalnız bu-günle telkin olunanlarla yaşayan yeni bir neslin ye-tiştirileceği düşünülüyordu. Özellikle Türk Cum-huriyetleri'nde birbirinin peşince geçirilen iki alfabe değişikliği, halkların adlarının ve ta-rihlerinin değiştirilmesi, millî dillerin devlet ha-yatının ve kültürün bir dizi alanlarından, sı-kıştırılarak çıkartılması vs. bu amacı hedeflemekte idi.

Ama bütün bu baskılara rağmen Azerbaycan Edebiyatı hiçbir zaman bütünüyle teslimiyet gös-termemişti. İnsan hayatına zerrece değer ve-rilmediği büyük terör yıllarında da, bu edebiyat; hakikatleri söylemeye, halkın gerçek tarihini an-latmaya, onun yetiştirmiş olduğu büyük şah-siyetleri tanıtmaya, ondaki neciplik, insanseverlik ve manevî temizlik duygularını eğitmeye gayret serfediyordu. Samed Vurgun'un "Komsomol po-eması" olarak adlandırılan manzum romanı, Vagif dramı, tarihî konularda yazdığı çeşitli poemalar ve şiirler, Sabit Rehman'm "Toy" komedisi, Mir Celal'in "Bir Gencin Manifesti", Süleyman Re-himov'un "Saçlı", romanları, Resul Rıza'nın şiirleri, Memmed Sid Ordubadi'nin tarihî romanları vb. eserler bu devrin- mahsûlü idi.İkinci dünya savaşı döneminde, diğer Sovyet Edebiyatlarında olduğu gibi, Azerbaycan Ede-biyatı'nda da savaş konusu faşizmin iç yüzünün ortaya konulması, onun insanî olmayan ma-hiyetinin işlenmesi konusu, şair yazarların eser-lerinde esas yeri tutmakta idi.

Azerbaycan'ın edebiyat ve sanat adamları cepheye giderek askerlerle görüşür, onların hayatını, düşmana karşı verdikleri savaşları bizzat müşahede eder ve bu duygularla şiir, hikâye vs. yazarlardı. Savaş konusu muharebeden sonraki edebiyatın da sık sık mü-racaat ettiği mevzulardan biri oldu. Ama tabii ki, savaş döneminde yazılan eserlerle, savaştan son-raki yıllarda, özellikle 1960-1970 arasında yazılan eserler arasında önemli farklar mevcuttur. 1941-1945 arası yazılan eserlerin büyük çoğunluğu sa-dece propaganda yönünde idi. Bu eserlerin yüksek bedii değerinden söz açmak genellikle imkânsızdır. Şair ve yazarlar Nazilere karşı nefret hissi doğurmaya onların türetmiş oldukları ve tü-retecekleri dehşetleri açıklamaya çaba gösterir; as-kerleri öldürmeye, mahvetmeye, yer yüzünden sil-meye çağırırlardı. Savaş konusuna 1960'tan sonra yeniden dönen

Untitled

Azerbaycan yazarları ise, artık bu propogandayı bir tarafa bırakarak, savaşın deh-şetlerini göstermeye, Nazi, yaput Sovyet askeri olsun, bu savaşa zorlanan suçsuz insanların psi-kolojisini açıklamaya, burada yaşanan insanî deh-şetleri anlatmaya daha fazla yöneliyorlardı. Tabii ki, bu tutum, daha gerçekçi ve hayatî eserlerin or-taya çıkmasına imkân veriyordu.

1940-1950 yılları arasında Azerbaycan Ede-biyatı'na yeni bir edebî nesil gelmekte idi. Nesirde Enver Memmedhanlı, İsmayıl Şihli, İsa Muğanna, İlyas Efendiyev, İman Kasımov, Hesen Seyidbeyli, şiirde Bahtiyar Vahabzade, Gebil, Nebi Hazri, Eli-ağa Kürçaylı, Zeynal Halil, İslam Seferli, Hüseyin Arif, Kasım Kasımozade, sahne eserleri yazarlığında İlyas Efendiyev, Cabbar Mecnunbeyov, edebî ten-kit ve edebiyat tarihçiliği sahasında Memmed Arif, Memmed Cafer , Eli Sultanlı, Mir Celal, Memmed Hüseyin Tahmasib vb. yeni ve başarılı eserleri ile tanınmakta idiler. Ama yeni adların, yeni eserlerin ortaya çıkmasına rağmen, edebiyatta henüz esaslı, kökten bir değişiklik gerçekleşmemişti. Böyle bir değişikliğe büyük ihtiyaç duyulduğu, mevcut ede-biyatın gittikçe tesir ve halkı eğitmek, ona yol gös-termek fonksiyonunu yitirdiğini herkes, ilk önce de, yazarlar anlıyorlardı. Edebiyat, münferit bazı örnekler dışında, otuz yıldır içinde bulunduğu si-hirli daireden dışarı çıkamıyordu.

Bu yolda en önemli adım 1956'da atıldı. Bu adım aslında bütün Sovyet rejiminin yönünü mecramı değiştirmeli idi. Ama kısa süre içinde sis-tem, evvelki haline getirildi. Edebiyat ise, şişenin içerisinden çıkan cin misali idi ve onu yemden ev-velki yerine geri götürmek imkânsız idi. 1956'da yapılan Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin XX. Kurultayı'nda, Stalin döneminin vahşet ve re-zaletlerinin, devletin uzun seneler boyu kendi va-tandaşına karşı yürüttüğü terörün korkunç man-zaralarının açıklanması, herkesten daha fazla ede-biyat adamlarının dikkatini çekti. Sovyet ce-miyetinde, bir meteor gibi birden bire gözükp yok olan yenileşme ve demokrasi meyilleri, Nikita Hruşov'un başarısızlığı ve görevden alınması ile sonuçlanan ilk "açıklık ve yeniden yapılanma" ça-baları, dönemin Azerbaycan Edebiyatı'nı da belli bir ölçüde etkiledi. Bu devre kadar bir kısmı, parti kararlarını şiire ve nesir eserlerine çevirmekle meş-gul olan kalem sahipleri, yayınladıkları kitapları, edebiyata getirdikleri konu ve kahramanları, kı-saca tüm yaratıcılık yollarını bir daha gözden ge-çirmek zorunda kaldılar. Diğer taraftan, edebiyata XX. Parti Kurultayı'nın getirdiği yenilik ve de-mokrasi hevesiyle giren genç şair ve yazarlar da, eski yanlışları tekrarlamaktan kaçınarak, yeni konu ve kahramanlar, yeni üslûp ve yazı tarzı, yeni ruh ve zevkler ortaya koymaya, can atıyorlardı.

Untitled

1960'lı yılların başlarından itibaren, Azer-baycan nesrinin ve şiirinin, Sovyet rejimi dö-neminde devamlı şekilde müracaat ettiği ge-leneksel, bıktırıcı konular, bir grup yazarların yaratıcılığında yeni mevzularla yer değışti. Petrol rafinerilerinden ve kolhoz tarlalarından edebiyata getirilen ve gazete makalesi kahramanlarını ha-tırlatan sun'î insan tiplerinin yerini, bütün zıddiyet ve mürekkeblikleri içinde gerçek, canlı hayâtın içe-risinden alınmış hakiki insanlar almaya başladılar. Önceden çizilmiş basit, cansız edebî tasarımlar üzerine birbirinin peşince sıralandırılmış basit olaylardan kurulan romanların yerini, insanın ih-tiraslı özündeki, p***olojik tutumu ve hakikat ak-tarışlarının öne çıkarıldığı, gerçek inandırıcı bed'î eserler aldı. Nesrin yalnız konuları, kahramanları değıl, dili, üslûbu, tasvirleri, yazı mekanizması da tedricen değışmeye, yenileşmeye başladı. 1930-1950 arasındaki bazı roman ve hikayelerdeki tas-virciliğın, durgunluğın, üslûbî basitliğinin yerini, bir taraftan Kla*** ve Çağdaş Dünya Edebiyatı'nın tecrübesine, öbür taraftan ise zengin Azerbaycan Halk Edebiyatı'nın, Celil Memmedkuluzade, Eb-dürrehimbey Hakverdiyev, Hüseyin Cavid vs. gibi tanınmış yazarların ve şairlerin edebî birikim ve geleneklerine dayanan, gerçek bir edebîlik ve bed'îlik tutmaya başladı.

Tabii ki, yukarıda belirtilen bütün bu ye-nileşme, hareketleri, 1960'lı yılların edebiyatında birdenbire kendisine yer bularak muh-kemlenemezdi. Sadece, bu yıllardan itibaren ede-biyatımızda, aynı şekilde millî kültür sahalarında, sonraki yıllarda daha da gelişen, daha da hızlanan ve tedricen edebî hayatı tümü ile kapsayan bir akı-mın, bir yazarlar neslinin ilk adımları atıldı. Kuş-kuşuz, cemiyetin yegâne hâkim gücü olarak ta-nınan Sovyetler Birliğı Komünist Partisi'nin ta-rafından defalarca takdir edilmiş ve artık kendi ge-leneklerini, hatta kendi kla***lerini yetiştirmiş bir edebiyatın karşısına çıkmak, onu tarih sahnesinden silmeye çalışmak o kadar da kolay bir iş değıldi. Ve, bu sorumluluğu üzerine alan yazarlar, şairler neslinden büyük cesaret istiyordu.

Eski Sovyetler Birliğı'ndeki diğeri Millî Ede-biyatlarla birlikte Azerbaycan Edebiyatı'nda da bir sorumluluk ve cesaretle adım atıldı. 1960'tan sonra Azerbaycan şiiri, nesri, sahne edebiyatı, edebî ten-kidi hızlı bir yenileşme ve değışme dönemi ya-şamaya başladı. Aslında bu yenileşmenin te-melinde, büyük ölçüde geçmişe, eski edebî geleneklere, Halk Edebiyatı an'anelerine dönüş ar-zusu yatmakta idi. Yeni yazarlar ve şairler nesli, Azerbaycan Edebiyatı'nın tabii gelişmesinin, re-jimin zoru ile durdurulduğu döneme dönüyor ve gelenekleri kırıldığı noktadan alarak devam et-tirmeye çalışıyorlardı. Bu dönemin Azerbaycan Edebiyatı için insanın sosyal faaliyeti ve yönleri değıl, onun iç dünyası, yaşantıları,

Untitled

duyguları, mil-letine ve toprağına bağılılığı daha önemli idi. Bu yeni edebiyattaki insan, millî olmakla birlikte, beşerî yönleri ile dikkati çekiyordu. O, belli bir ce-miyette geçerli olan düşüncelerin dışında, belli bir millete has olan özelliklerin yanısıra bir beşer evlâdı, bir çağdaşımız gibi de tasvir olunuyordu. Tabii ki, kosmopolitizmin milliyetçilik, yurt-severlik duygularını; evrenselciliğın bir topluma, bir memlekete bağılılık hissini yerini almasına ke-sinlikle imkân verilmiyordu. 1960'lı yıllarda edebiyata giren Anar, Elçin, Sabir Ahmedov, Maksut ve Rüstem İbrahimbeyov kardeşler, Ekrem Eyllisli, daha sonra Mevlüd Sü-leymanlı, Memmed Oruç, Ramiz Rövşen vs. gibi yazarlar yahnız edebiyatın yönünü bütünüyle in-sana çevirmekle yetinmediler, nesrin şeklinde, üslûbunda, tahkiyesinde de bir dizi değışiklikler gerçekleştirdiler, ilk defa onların eserlerinde Azer-baycan nesri yeniden eski Azerbaycan nağıllarınm (masallarının) ve destanlarının sihirli, esrarengiz havası ile teneffüs etmeye başladı. İlk defa onların eserlerinde Avrupa nesrinin ilk olarak denediğı "şuur akımı" Millî Edebiyat'a başarı ile tatbik edil-di. Onlar (tabii ki, bu yazarların da her birinin ferdî yaratıcılık şekli ve üslûbu vardır. Sadece, bir edebî neslin temsilcileri olduklarından ve yaklaşık aynı, yahut benzer edebî ilkeleri savunduklarından tümü hakkında "Onlar" kelimesini kullanmayı uygun görüyoruz.) roman türünü de şekil, üslûp ve konu açısından değıştirdiler; buradaki millî özellikleri koruyarak onu çağdaş dünya romanı standartlarına uygun hale getirdiler. Bu açıdan Elçin'in romanları daha ilginçtir. Onun, birbiri ar-dınca yayınladığı ve okuyucular, edebiyat araş-tırmacıları arasında büyük ilgi doğuran, Mahmut ve Meryem, Ağ Deve, Ölüm Hükümü romanları, geçmişle şimdi, yaşanmış tarihle, yaşanacak ge-leceğı büyük başarı ile bir araya getirmenin, mi-tolojiyi, sembolleri başarı ile kullanmanın ve bütün bunlarla birlikte canlı ve inandırıcı kalmanın açık örnekleridir.

Çağdaş Azerbaycan şiiri de, son 20-25 yıl zar-fında konu, biçim ve keyfiyet açısından büyük de-ğışiklikler yaşamıştır. Artık millî sanat için, şiirin slogana çevrilmesi, parti kararlarının ve günün olaylarının nazma çekilmesi dönemi arkada kal-mıştır. Çağdaş Azerbaycan şiiri gittikçe artan bir ölçüde yurt sevgisi, millî düşünce terbiyesi, tarihî gerçekliklerin olduğı gibi anlatılması, insanın zen-gin iç dünyasının tasviri vs. gibi konulara önem vermiştir. Bahtiyar Vahabzade, Memmed Araz, Neriman Hesenzade, Gabil, Sabir Rüstemhanlı, Halil Rıza Ulutürk, Cengiz Alioğlu vb. Azerbaycan şairlerinin eserleri, çağdaş şiirin dil ve üslûp açı-sından nesirde olduğı gibi, bir kendine dönüş sü-reci yaşadığını, burada Halk Edebiyatı'nm, özel-likle de halk şiirinin geleneklerinden başarılı bir şekilde yararlandığını göstermektedir. Edebiyata yetmişli yılların ortalarında giren ve

Untitled

bugün artık adlarını, imzalarını kabul ettiren genç şairlerin eserleri ise, Türk şiirinin daha eski dönemlerine da-yanır, Türk poetik tefekkürünün daha eski kat-larını tarihin hafızasından almayı ve onu ya-şadığımız günlerle bağlamayı amaçlıyorlar. Yeni şiirin temsilcileri olarak tanınan genç şairler, yüz-lerce yıllık Azerbaycan şiirinin ve çağdaş dünya sa-natının tecrübesinden yararlanmakla birlikte, Türklüğün ilk çağlarının edebî ürünlerinin ruhu, havası ile dolu olan, "Göktürk abideleri"nin, "Kitab-i Dede Korkut" destanının, Hoca Ahmet Yesevî ve Yunus Emre şiirinin etkisini kendi üzer-lerinde daha fazla hissetmektedirler. Şiir dili de buna uygun bir şekilde değişmiştir. Burada, eski Türk şiirinin sanat ölçüleri ve şekilleri kul-lanılmaktadır. Tabii ki, bununla birlikte genç şa-irlerin eserlerinde, Türklüğün eski tarihine, Şaman felsefesine, Türk kahramanlarının hayatına ve ki-şiliğine merak ta önemli ölçüde artmıştır.

Azerbaycan Edebiyatı'nda şiir her zaman öncül, sürükleyici mevkide olmuştur. Halkın ha-yatında büyük değişikliklerin yaşandığı, onun öz-gürlük ve bağımsızlık mücâdelesini verdiği, kendi devletini kurmak çabalan gösterdiği ve savaştığı bu dönemde de, şiir güncelliğini, mücâdele ru-hunu, halkı seferber etmek işlevini korumaktadır.

Azerbaycan şiirinin tanınmış isimlerinden olma Memmed Araz'm, Halil Rıza Ulutürk'ün vb. şa-irlerin ateşli davetkâr şiirleri, edebiyatın Tür-kiye'nin Kurtuluş Savaşında olduğu gibi halkın ya-nında olmasının, onunla birlikte soluk almasının bir simgesi sayılabilir.

1950'den sonraki Azerbaycan sahne eserleri ilk sırada İlyas Efendiyev'in adı ile ilgilidir. Yirmiden fazla dram eserinin müellifi olan bu yazar, kendi eserleri ise Çağdaş Azerbaycan Tiyatro Sanatında kırk senelik tarihî ve gelenekleri olan bir "İlyas Efendiyev Tiyatrosu" oluşturabilmiştir. Esasen, nesir yazarı ve şair olarak tanınan Anar, Bahtiyar Vahabzade, Neriman Hesen-zade, Rüstem İb-rahimbeyov vb. de günümüzün ciddî meseleleri üzerine kaleme alınmış dram eserlerinin ve ko-medilerin yazarları olarak yurt içinde ve dışında tanınmaktadırlar.

Sovyet döneminde diğer cumhuriyetlerde ol-duğu gibi Azerbaycan'da da, aldığı eğitim nedeni ile eserlerini Rus dilinde yazan Azerbaycan şair ve yazarları yetişmişti. Onların, Maksud ve Rüstem İbrahimbeyov kardeşler, Çingiz Hüseyinov, Alla Ahundova, Siyavuş Memmedzade vs. gibi tem-silcilerinin millî konuları ele alan, millî p***olojiyi ve karakteri kapsayan eserleri eski Sovyetler Bir-liği'nde iyi biliniyordu. Cengiz Aytmatov, Mar Bayciyev, Rehim Ferhadi, Timur Pulatov, Olcas Sü-leym vb. gibi, eserlerini Rus dilinde yazmak zo-runda kalan diğer Türk kökenli yazarlarla birlikte Rusdilli Azerbaycan yazarları da çağdaş Rus nes-rine bir, şark

Untitled

havası ve p***olojisi getirmek açısı-sından Rus ve diğer Sovyet Edebiyatlarını et-kilemişlerdir.

1946 da Azerbaycan'ın güneyinde Seyid Cafer Pişeveri'nin başkanlığı altında kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti, Fars-Amerikan işbirliği sonucu ola-rak yıkıldıktan sonra, Güney yazar ve şairlerinin büyük bir kısmı Kuzey Azerbaycan'a, Bakü'ye göç ederek burada yerleştiler. Sovyet devri Azerbaycan Edebiyatı'nda "Güney " konusunun kuvvetlenmesi de bu tarihten itibaren başladı. Aynı zamanda Bakü'de, Güney Azerbaycan Edebiyatı'nın Balış Azeroğlu, Medine Gülgün, Söhrab Tahir, Ali Tude vb. tanınmış temsilcileri Güney Edebiyatı'nın var-lığından haber veren eserlerini yayınladılar. Teb-riz'de ise bu dönemde, büyük Şehriyar, Hay-darbabaya Selam adlı eseri ile, burada Türk ruhunun, Türk dilinin ölmediğini tüm dünyaya bildirdi. 1979 yılı İran İnkılabından sonra, edebiyat ve kültür açısından güneyde bir canlanma ya-şanmaktadır. Burada Azerbaycan Türkçesi ile ya-yımlanan "Varlık", "Yol", "Dede Korkut" vs der-giler etrafında Dr. Cavad Heyet, Hemid Nitki, Hebib Sahir, Kerim Sönmez, Seherd vb. gibi is-tidatlı, milliyetçi ruhlu, çağdaş düşünceli şairler toplanmıştır.

Azerbaycan Edebiyatı gerek kla*** mirası ge-rekse son senelerin edebî mahsulleri ile dünya ça-pında tanınmaktadır. Bu edebiyatın onlarca, yüz-lerce örneği dünya dillerine çevrilmiş, Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde, Amerika'da Azerbaycan Ede-biyatı üzerine bir dizi araştırmalar yapılmıştır.

Bugünün Azerbaycan yazarları, bin yılların ar-kasından ulu ozanların, hayatlarını halk uğrunda meş'aleye çevirmiş büyük sanatkârların, Nesîmî'lerin, Fuzûlî'lerin, Vâgîf'lerin, Ahun-dov'larm, Sabir'lerin, Mirze Celil'lerin yolunu, gü-venle inançla devam ettiriyorlar. Bu edebiyatın yolu onu yaratan, onu asırlardan beri yaşatan halkla birlikte geleceğe doğrudur.